

ԽՈՍՐՈՎ, ԹՈՐՈՍՅԱՆ

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇԻ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳՐՔԻ ՎՐԱՑԵՐԵՆ
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1

Արքայազն Վախթանգը իր Օրենսգրքի սկզբում (հոդվ. 2), որը նրա կազմած Հավաքի բաղկացուցիչ մասն է, գրում է. «Վրաստանի թագավորները շատ անգամ մեծապես բարձրացած են եղել ու կառավարել են ըստ իրենց կամքի, սակայն շատ անգամ էլ, ժամանակների ու հանգամանքների փոփոխման հետևանքով, այնպես են անզորացել (ընկել), որ միայն թագավոր անունն է մնացել, որովհետև հարկավորը չեն կարողացել անել, դատել ու կառավարել են այնպես, ինչպես կամեցել են հպատակները¹։ Սրա ականատեսը ես ինքս էլ եմ, և տարիքով ինձնից ավագ շատ ուրիշները կան և նրանք էլ այսօրինակ ժամանակներ շատ են տեսել»։ Վրաց թագավորների այս վիճակի պատճառները իմանալու և դրանից դուրս գալու ձգտմամբ Վախթանգի ձեռնարկած միջոցառումների, մասնավորապես Օրինաց հավաքի ստեղծման միտումներն ու նշանակությունը գնահատելու համար, անհրաժեշտ է գեթ հպանցիկ ձևով ժանոթանալ Վրաստանի քաղաքական դրությամբն ու սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններին քննվող դարաշրջանում։

Գեորգի III-ի վերջին տարիների ու Թամարի թագավորության ժամանակ ապրած թեև կարճատև, բայց նշանակալի քաղաքական վերելքից հետո Վրաստանի քաղաքական զարգացման կորագիծը, որոշ ելևէջներով, անընդհատ անկում է ապրում։ Մոնղոլական ավերիչ արշավանքներն ու ծանր տիրապետությունը՝ հարկային դաժան քաղաքականությամբ, դրան հաջորդած թուրք-թաթարական պարբերական մահասփյուռ արշավանքները, լրացնելով իրար, բայթայել էին երկրի տնտեսությունը, ավեր ու անմարդաբնակ դարձրել բազմաթիվ շեն ու բարգավաճ քաղաքներ ու գյուղեր. մոնղոլներն ու թուրք-թաթարները արել էին նաև վատթարագույնը՝ գերեվարել ու ոչնչացրել էին երկրի բնակչության զգալի մասը։ Այս բոլորը «այնպես էին բայթայել երկրի կենսական ուժերը, որ նա դարերի ընթացքում այլևս չէր կարող դուրս գալ թշվառ վիճակից»²։

¹ Հոդվածիս մեջ Վախթանգի «Օրենաց հավաքի» ու նրա մեջ մտնող միավորների («Մովսիսական օրենքներ», «Հայկական օրենքներ» և այլն) խորագրերը տրվում են գլխատառով, առանց չափերտների։

² Խ. Բնագրում. «Ժողովուրդը ցմառ սեղանից, ուր շատ անգամ լիցքավորված էր, չէր հասնում»։

³ Տե՛ս Н. А. Бердзенишвили, В. Д. Дондуа, М. К. Думбадзе, Г. А. Меликушвили, Ш. А. Месхиа, История Грузии, т. 1, Тбилиси, 1962, էջ 264—266։ Վրաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական վիճակի վերաբերյալ սույն և հետագա շարադրանքի համար տե՛ս նաև Н. Бердзенишвили, Очерк из истории развития феодальных отно-

ևս ծանրացել ու խորացել էր: Դա պայմանավորված էր լրացուցիչ երկու հանդամանքով. ավանդաբար դանձվող հարկերին ու տուրքերին ավելացել էին տիրապետող պետություններին վճարվող հարկերը, և երկրորդ՝ թշնամիների (թուրք-պարսիկների) պարբերական ավերիչ ու մահաբեր արշավանքների, գերեվարությունների և միջֆեոդալական կոիվների հետևանքով զգալիորեն պակասել էր բնակչության, առավելապես աշխատունակ և արտադրող մասի թիվը, այդ պատճառով հարկերի սրա բաժինը ևս դրվում էր մնացած մասի վրա: Այդ ամենի հետևանքով դասակարգային հարաբերությունները վրաստանում չափազանց սրված էին: Վրաց իշխող խավերը գտել էին գյուղացիների դժգոհությունն ու ըմբոստությունը ճնշելու մի վայրենի ձև ևս՝ գյուղացիների վաճառքը օտար առևտրականներին՝ առավելապես թուրքերին: Ստրկավաճառությամբ զբաղվում էին «մթավարները, թավաղները, եպիսկոպոսները, իսկ երբեմն նաև՝ գյուղացիների ավազակային խմբերը»: Ստրկավաճառությունը, «որ հատկապես տարածված էր Արևմտյան Վրաստանում, XVII դարից ընդգրկում է համարյա ամբողջ Վրաստանը՝ ամայացնելով գյուղերը, զրկելով դրանք բնակչության ամենալավ, առավել աշխատունակ մասից»⁶: Այդպիսին էր Վրաստանի դրությունը, որի ականատեսն էր, իր իսկ վկայությամբ, Վախթանգը:

Սակայն քննարկվող ժամանակաշրջանի Վրաստանը ընդթաղվում է ոչ միայն ֆեոդալական մասնատվածությամբ, տնտեսական, քաղաքական անդորություններ ու պետականության անկման ցայտուն երևույթներով, այլև այն մեծ ճիգերով, որ դործադրում էին երկրի առաջադեմ խավերը՝ կանխելու տնտեսական-քաղաքական վերջնական փլուզումը: Դրանց մեջ առանձնանում է, ամենից առաջ, ինքը՝ արքայազն, ապա թագավոր Վախթանգ VI-ը:

1676 թ. շահը Քարթլիի կառավարիչ նշանակեց Գեորգի XI-ին: Վերջինս փորձեց դուրս գալ իրանական ենթակայությունից, սակայն զրկվեց զահից (1688 թ.): 1703 թ. Գեորգիին շահը նորից նշանակեց Քարթլիի կառավարիչ-թագավոր, բայց չուղարկեց Վրաստան, այլ պահեց իր մոտ Իրանում, իսկ Քարթլիում նրա տեղապահ-կառավարիչ կարգվեց Գեորգիի կեան եղբոր որդի Վախթանգը, որի տեղապահությունը տևեց ութ տարի (1703—1711 թթ.)⁷: Այս տարիներին արքայազն Վախթանգը զգալի գործ կատարեց Քարթլիում գյուղատնտեսությունը, արհեստագործությունն ու առևտուրը աշխուժացնելու, գյուղացիների ծանր դրությունը ինչ-որ չափով թեթևացնելու, թավաղներին որոշ չափով սանձահարելու բնագավառում, դիմեց ռազմա-քաղաքական ալլեալ քայլերի: Վախթանգը ծավալեց նաև աշխույժ կուլտուր-լուսավորչա-

⁶ Նույն տեղում, էջ 322:

⁷ Գեորգի XI-ը 1709 թ. զոհվեց պարսկա-աֆղանական պատերազմում. Քարթլիի զահը անցավ նրա կեան եղբոր որդի Քելխոսրովին, որը 1711 թ. դարձյալ զոհվեց նույն պատերազմում: Քարթլիի զահը ստանալու համար 1712 թ. արքունի դուռը գնաց Վախթանգը՝ նախորդի եղբայրը: Իրանը վաղուց հետև կարգ էր հաստատել, որի համաձայն վրաց թագի թեկնածուները կարող էին ծառանգել զահը, եթե հրաժարվեին քրիստոնեությունից և ընդունեին մահմեդականություն: Սպառնում Վախթանգը հրաժարվեց մահմեդականությունը ընդունելուց: Այս առիթով Վախթանգի դեմ դուրս եկան նրա թշնամիները թե՛ Իրանում և թե՛ Վրաստանում, մանավանդ նրա եղբայրներ Սիմոնն ու Նսեն. վերջինս մահմեդական էր և զահը անցավ նրան: 1719 թ. Վախթանգը ընդունեց մահմեդականություն, ստացավ Քարթլիի թագը և 1719 թ. վերադարձավ Վրաստան: Քաղաքական ծանր կացության պատճառով 1724 թ. Վախթանգ VI-ը թողեց Վրաստանը և իր մերձավորներով տեղափոխվեց Ռուսաստան: Մեռավ Աստրախանում, 1737 թ.:

կան գործունեություն՝ «իմաստուն արանց» խմբով, որի կազմակերպիչն ու գլխավորն էր։ Վախթանգը եղբայրական վրաց ժողովրդի մեծ լուսավորիչներից է, վրաց լեզվի ու մշակույթի երախտաշատ գործիչներից մեկը, որը կորստից փրկեց հոգևոր շատ արժեքներ։ Նա Վրաստանում առաջին տպարանի հիմնադիրն է⁸ (1709 թ.) և «Ընձենավորի» առաջին հրատարակիչը (1712 թ.)։ Վախթանգը թագավոր էր ու զինական, օրենսդետ էր ու օրենսդիր։ Վրաց ֆեոդալական խավի առաջավոր մասի վրա հենված, Վախթանգն իր բոլոր միջոցառումներով ձգտում էր նպաստել երկրի կուլտուր-տնտեսական զարգացմանը, սահմանափակել թավաղների քաղաքական իրավունքները, կարգավորել պետական, վարչական, քրեական ու քաղաքացիական հարաբերությունների բնագավառը, և այդ բոլորը մի նպատակով՝ ամրապնդել մայրամուտ ապրող պետականությունը, ուժեղացնել թագավորական իշխանությունը և հասնել Վրաստանի միավորմանը մի թագավորության մեջ։ Այս նպատակների իրականացմանը նպաստելու միտումով Վախթանգի ձեռնարկած միջոցառումներից մեկն էլ Օրինաց հավաքի ստեղծումն էր, որով, ի մասնավորի, պետք է կարգ ու կանոն հաստատվեր ավատական ինքնիրավչության մեջ, օրինականություն սահմանվեր դատական կամայականության առօրյայում, շրջանակների մեջ առնվեր պաշտոնական անձնընթաց վարվելակերպը և այլն, որովհետև Վախթանգի ժամանակ Վրաստանում «դատում ու կարգավորում էին (ვადავებდენ) իրենց իմացությամբ ու ինքնազուխ, ոմանք՝ ազգակցությամբ, ոմանք՝ բարեկամությամբ, ոմանք՝ վախով (შოჯოდ-ვბოთ), ոմանք՝ չվախենալով աստծուց և ոմանք՝ կաշառքով. ինչպես կամենում էին, դատում էին»⁹։

Օրենսդրական իր նախատեսումները Վախթանգն իրականացրեց ընդարձակ ծրագրով ու մեծ լայնախոհությամբ։ Նա ոչ միայն իր Օրենսգրքը ստեղծեց, այլև կազմեց Օրինաց հավաք¹⁰, որի մեջ, իր Օրենսգրքից բացի, մտցրեց նաև նախորդ դարաշրջաններում ստեղծված վրաց օրենքները՝ Գեորգի Պաշ-ժառափայլի, Բեքայի ու Աղբուղայի և այլն։ Վախթանգը իր Հավաքի բաղկացուցիչ մաս դարձրեց նաև այլ ժողովուրդների, մասնավորապես՝ Հայկական օրենքները։

⁸ Տե՛ս յժ. შავაშვიდ, პირველი სტამბა საქართველოში, თბილისი, 1955.

⁹ Վախթանգի Օրենսգրքի առաջարանը։

¹⁰ Իրերի բերումով Վախթանգի Օրինաց հավաքը հրատարակվել է նախ ուսերեն թարգմանությամբ և 135 տարի հետո միայն բնագրի լեզվով։ Երբ 1801 թ. Վրաստանը միացավ Ռուսական կայսրությանը, նրան թույլատրվեց քաղաքացիական գործերով ղեկավարվել տեղի սովորույթով և Վախթանգի Օրենսգրքով։ Գործնական այս պահանջը բավարարելու համար, Ռուսական կառավարության առաջարկով Վախթանգի Հավաքը թարգմանվեց ռուսերեն։ Կառավարող Սենատը 1828 թ. Պետերբուրգում հրատարակվեց «Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI»: Այս բնագիրը հրատարակվեց նաև երկրորդ անգամ 1887 թ. Թիֆլիսում, Ա. Ֆրենկելի և Դ. Բաբրաձեի ջանքերով «Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI» վերնագրով։

Ինչպես նշում է խմբագիրը՝ Դ. Բաբրաձեն, այս հրատարակության մեջ «բնագրի պաշտոնական բնույթը թողել ենք անփոփոխ», սակայն փոխել են Դատաստանագրքերի հերթականությունը և «Քանի որ վրացերեն բնագրի տարբեր ձևագրերի հետ պաշտոնական բնագրի համամատության ժամանակ ռուսերեն թարգմանության որոշ հոգվածներում ի հայտ եկան սխալներ, ուստի յուրաքանչյուրի վերաբերյալ ծանոթագրության մեջ նշել ենք վրացերեն բնագրի համապատասխան հոգվածի իսկական իմաստը, իսկ բաց թողնված կամ բնագրից նշանակալիորեն շեղված հատվածները թարգմանեցինք ի նորո...» (էջ XI)։ Չնայած այդ օգտակար ու գնահա-

հետևում է¹⁶, որ Հայկական, Հունական ու Մովսիսական օրենքները թարգմանվել են ու հրատարակվել 1709—1711 թթ. ժամանակամիջոցում: Նորագույն ուսումնասիրությունները, սակայն, ավելի են ճշտել Հավաքի ստեղծման թվականը, որով, ուրեմն, փոխվում են նաև հայոց օրենքների թարգմանության ժամանակի վերաբերյալ փառնավաղյան տվյալները: Այս տեսակետից ուշագրության արժանի են, ամենից առաջ, Հավաքի և Վախթանգի Օրենսդրքի առաջաբան-վերջաբանները, որոնք մանրամասն քննարկել է Թ. Ենուքիձեն: Վերջինս, հենվելով նաև նախորդ ուսումնասիրությունների վրա, ցույց է տվել, որ ամբողջ Հավաքի Առաջաբանը գրվել է մինչ 1709 թ. ապրիլը, որովհետև Առաջաբանում Գեորգի XI-ը կենդանի է հիշվում, իսկ նա, ինչպես հայտնի է զոհվել է 1709 թ. ապրիլին¹⁷: Հավաքի Առաջաբանի թվականը կարևոր է դառնում այն պատճառով, որ, ինչպես հաստատվել է, Առաջաբանը գրվել է այն ժամանակ, երբ ամբողջ Հավաքը արդեն գրված ավարտված էր¹⁸: Հետևապես, 1709 թ. Հավաքը պատրաստ էր, ուստի Հայկական օրենքների թարգմանության ժամանակի համար որպես terminus post quem non նշելի է 1709 թ.: Ակնհայտ է նաև, որ Հայկական օրենքների թարգմանությունը չէր կարող տեղի ունենալ 1703 թ. առաջ: Այսպիսով, Հայկական օրենքները թարգմանվել են վրացերեն 1703—1709 թթ. ժամանակահատվածում:

Վախթանգի Հավաքը գիտական լայն շրջաններին ծանոթ էր առավելապես Ա. Ֆրենկելի և Դ. Բաբրաձեի հրատարակությամբ: Ըստ այսմ, Հավաքում նրա բաղկացուցիչ մասերը ունեն հետևյալ հաջորդականությունը. վրացական օրենքներ՝ ա) Վախթանգի օրենքները, բ) Գեորգիի օրենքները, գ) Աղբուղայի օրենքները, դ) Կաթողիկոսների օրենքները, օտարերկրյա օրենքներ՝ ե) Մովսիսական օրենքներ, զ) Հունական օրենքներ, է) Հայկական օրենքներ: Օրենքներ գրված ուսական կառավարության ժամանակ՝ սովորութեական իրավունքը՝ օրինականացված: Իրականում սակայն Հավաքի միավորների համակարգը բոլորովին այլ է. կամայական այդ տեղաշարժը կատարել են հրատարակիչները, ինչպես նշում են նաև իրենք¹⁹: Մինչդեռ Հավաքի գրչագրերում, և՛ այն ձևագրում, որ Փարիզում տեսել է Վ. Բաստամյանը²⁰ և՛ ՎՍՍՀ պետ. թանգարանի ձևագրաց բաժնի գրագիտության տարածման ընկերության ֆոնդի S-3683 ձևագրում, որը Վախթանգի օրինակն է եղել և որի

¹⁶ «Վախթանգ թագավորի «Օրինաց Հավաքի» ինձ մոտ եղած ձևագրերից մեկում, այն է՝ արքայազն Փառնավազի ձևագրում, «Հայկական օրենքների» սկզբում կա հետևյալ նշումը. «Թարգմանված են վրացերեն ուղղակի հայերենից Վախթանգ VI-ի ժամանակ և հրատարակվել են նրա կողմից, երբ նա 1709 և 1711 թթ. արքայազն էր ու Քարթլիի կառավարիչը»: Այդ ձևագրում նույնպիսի նշումներ կան նաև «Մովսիսական օրենքների» և «Հունական օրենքների» վերաբերյալ» — տե՛ս «Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI», Тифлис, 1887, էջ 230, ծանոթագրություն 1:

¹⁷ ვახტანგ VI, სამართლის წიგნი, ტექსტი გამოსაცემად დაამზადა, გამოკვლევა და ტერმინთა საძიებელი დაუროთო თინა ენუქიძემ, თბილისი 1955, էջ 11—12:

¹⁸ նույն տեղում, էջ 12:

¹⁹ «Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI», Тифлис, 1887, էջ XI.

²⁰ Տե՛ս Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրք հայոց, Վաղարշապատ, 1880, Յառաջաբանություն, էջ 104—105:

են, երբեմն փոփոխած, երբեմն երկու հոգվածը միացրած, և երբեմն միայն մի քանի տող վերցրած, ինչպես զորօրինակ Առաջին մասի երրորդ քնդարձակ կաշնոնից թարգմանված է միայն մի և կես տող...»²⁵:

Այս բոլորը ճիշտ է, բայց մասամբ, որովհետև բնագրի հոգվածների ըստ էության փոփոխություններից բոլորը չէ, որ պատկանում են արքայազն Վախթանգի օրենսդրական խմբին կամ թարգմանչին: Բացի դրանից, թարգմանչին են վերագրել մի փոփոխություն ևս, ըստ որում շատ արմատական, որը բնավ նրանք չէ և դալիս է հայերեն բնագրից: Այսպես, Հ. Տեր-Հովհաննիսյանի տվյալների հիման վրա Հավաքի ռուսերեն երկրորդ հրատարակությունն իրականացնողները գրում են. «Վրացերեն թարգմանությունը նշանակալիորեն շեղվում է հայերեն բնագրից. նրանում եկեղեցական ու քաղաքական օրենքների հերթականության համակարգը, որ Գոշի գործում կազմված է երեք մասից և դրանց բուն համարակալումը փոփոխված են ու խառնրված...»²⁶: Հավաքի բնագրի հրատարակիչը՝ Ի. Դուրիձեն, նշելով, որ Մխիթարի Դատաստանագիրքը կազմված է երեք մասից՝ Նախադրություն, եկեղեցական կանոններ և աշխարհական օրենքներ, նույնպես գրում է. «Վրացերեն

կան դատաստանագրքի հայկական խմբագրության թարգմանությունն է, և բերել է հոգվածների համեմատական աղյուսակը, համադրելով Հավաքի Հայկական օրենքների առաջին մասը Ասորա-Հոռմեական դատաստանագրքի հայկական խմբագրության հոգվածներին ըստ Կ. Բրունսի ու Է. Չախաուի (Syrisch-römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert, Leipzig, 1880, հայերեն խմբագրությունը՝ էջ 95—141, կա նույնի ապակետիպ վերահրատարակությունը՝ Leipzig, 1961) հրատարակության (նույն տեղում, էջ 89—91): Մի ժամանակ, նույնիսկ Վ. Բաստամյանցի հրատարակությունից հետո էլ, գլխավորապես Վախթանգի Հավաքի հիման վրա, Ասորա-Հոռմեական դատաստանագիրքը Հայոց Դատաստանագրքի հետ միասին համարվել է մի ամբողջություն և հեղինակված Մխիթարից, այդ պատճառով Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը համարվել է կազմված «հիմնականում Թեոդոսի ու Հուստինիանոսի օրենքների հիման վրա» («Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона», т. 10, СПб, 1892, էջ 650—651, т. 39, СПб, 1897, էջ 39. «Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI», Тифлис, 1887, էջ 230, ծանոթագր. 2):

25 Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրքը հայոց, Յառաջաբանությամբ, էջ 105—106: Վ. Բաստամյանցը բերել է նաև հայերեն բնագրի ու վրացերեն թարգմանության հոգվածների համադրական տախտակը (նույն տեղում, էջ 106—107, ծանոթագրություն № 62): Վ. Բաստամյանցի այս տեղեկությունն է, որ մտել է գիտական շրջանառության մեջ և դրանով էլ գրեթե սպառվում են Հայոց դատաստանագրքի վրացերեն խմբագրության վերաբերյալ գիտելիքները հայագիտության և վրացագիտության մեջ: Ոչ Հ. Տեր-Հովհաննիսյանը (Ա. Ֆրենկելի կողմից Թիֆլիսում հրատարակվող «Юридическое обозрение» շաբաթական հանդեսի աշխատակիցն էր ու կրճվալ հաժադարձատար. տե՛ս Դ. Դեր-Խոաննիսյան, Армянские законы в Сборнике царя Вахтанга, «Юридическое обозрение», 1886, № 291, էջ 177—179), ոչ Լևոն Մելիք-սիթ-Բեգը (Տաթարտալի տոմսեր, խորհուրդի վերստ..., Երևան, 1927), որոնք հատկապես զբաղվել են Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի վրացերեն խմբագրությամբ և ոչ էլ Ի. Դուրիձեն (խորհուրդի տաթարտալի տոմսեր, Երևան, 1963), որ հրատարակել է Վախթանգի Հավաքը, ոչինչ չեն ավելացնում, իսկ մյուսները, մասնավորապես նրանք, որ զբաղվել են XVIII դարում հայ-վրացական մշակութային հարաբերություններով, միայն կրկնում են նախորդներին:

26 «Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI», Тифлис, 1887, էջ 231, ծանոթագր. 2:

ներ ունի նախադրությունը և բուն Դատաստանագիրքը՝ կազմված 251 հոդվածներից, որոնք հաջորդում են իրար թվական շարքի սովորական հերթականությամբ։ Այսպես է նաև Գ խմբագրությունը։ Բ խմբագրության կառուցվածքն է. նախադրություն և բուն Դատաստանագիրքը՝ բաժանված երկու մասի՝ եկեղեցական կանոններ—1—124 հոդված և աշխարհական օրենքներ—1—130 հոդված²⁹։ Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը հայտնի է միակ հրատարակությամբ³⁰ և դրա ուսաներեն թարգմանությամբ³¹։ Վ. Բաստամյանցի հրատարակած բնագիրը պատկանում է Բ խմբագրության։ Քանի որ շրջանառության մեջ եղած Դատաստանագիրքը ներկայացնում է Բ խմբագրությունը (մասերի բաժանված), այդ պատճառով Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի վրացերեն խմբագրությունը միշտ համեմատվել է հենց այդ խմբագրության հետ, և բնական է, որ ուսումնասիրողները արձանագրել են, թե վրացերենում բնագրի հոդվածները տեղաշարժվել են և ստեղծվել է նոր, բնագրից տարբեր համակարգի պատրանք։ Տրամաբանության ոչ մի կանոն չի խախտվել և եզրակացությունը լիովին համապատասխանում է նախադրյալ-եկականին։ Սակայն ճիշտ չի եղել հենց ելակետը։ Համեմատությունները մի կողմից Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի Ա, Բ ու Գ խմբագրությունների և մյուս կողմից՝ նույն Դատաստանագրքի վրացերեն թարգմանության, ցույց տվեցին, որ վրացերենում Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի համակարգը (հոդվածների հերթականությունը) ճշտորեն համապատասխանում է ԱԳ խմբագրությունների համակարգին։ Համեմատենք, նշելով մինչ այդ, որ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի վրացերեն թարգմանության և հայերեն բնագրի (հասկանալի է Բ խմբագրության) հոդվածների համեմատական տախտակ կազմել են Վ. Բաստամյանցը³², Հ. Տեր-Հովհաննիսյանը³³, Յ. Կարստը³⁴, Լևոն Մելիքսեթ-

²⁹ Այդ հարցերի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Խ. Թորոսյանի «Հետևյալ հոդվածներում, «երկու խմբագրություն Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի» («Բանբեր Մատենադարանի», Երևան, 1962, № 6), «Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի ձեռագրերն ու խմբագրությունները» («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, № 1), «Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի հետ կապված մի քանի հարցերի մասին» («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 4)։ Նշենք նաև, որ նախադրությունն ու մյուս օրենքները իրարից անշատելը ճիշտ չէ, որովհետև նախադրությունը Դատաստանագրքի բաղկացուցիչ, օրգանական մասն է, այդ երկուսը միասին են կազմում Դատաստանագիրքը, ուստի այդպես դրել ու դրում ենք միայն պայմանականորեն, միայն ու միայն խոսքի հարմարության համար։

³⁰ Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք հայոց, իրաւարանական հետազոտութիւնք... Վարդապատ, 1880։

³¹ «Армянский судебник Мхитара Гоша», перевод с древнеармянского А. А. Паповяна, редакция, вступительная статья и примечания Б. М. Арутюняна, Ереван, 1954.

³² Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք հայոց, Վարդապատ, 1880, Յառաջաբանութիւն, էջ 106—107, ծանոթագրութիւն 68։ Բազմաթիվ վրիպակներով տպագրված և սխալաշատ աղյուսակ է, պատճառը թերևս այն է, որ Դատաստանագրքի տպագրությունը կատարվել է աշխատասիրողի մահվանից հետո. տե՛ս Յառաջաբանութիւն, էջ 27, ծանոթագրութիւն տպարանի. էջ 287, ծանոթագրութիւն սրբագրիչի. «Փորձ», 1881, № 4, էջ 62, ծանոթագրութիւն 2. «Юридическое обозрение», 1884, т. XI, № 187, էջ 213—217.

³³ «Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI», Тифлис, 1887, էջ 350—351, Աղիդ աղյուսակ է. վրիպակ՝ չորս դեպքում՝ 170=1, 2, փխ. II, 2. 171=1, 3 փխ II, 3. 395=1, 128 փխ II, 128. 401=1, 132 փխ II, 132 (130)։

³⁴ J. Karst, Grundriß der Geschichte des armenischen Rechtes, I, Sonderabdruck

1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
220	70		36	262	112		70	305	155		91
221	71		37	263	113		71	306	156	65	
	72		38	264	114		72	307	157	66	
222	73		39	265	115		73	308	158	67	
223	74		40	266	116		74	309	159	68	
224	75	35		267	117		75	310	160	69	
225	76		41	268	118		76	311	161	70	
226	77		42	269	119		77	312	162	71	
227	78		43	270	120		78	313	163	72	
228	79		44	271	121		79	314	164	73	
229	80		45	272	122	43		315	165	74	
230	80		45	273	123		80	316	166	75	
231	81	36		274	124		81	317	167	76	
232	82		46	275	125		82		168	77	
233	83		47	276	126		83	318	169	78	
234	84		48	277	127		84	319	(169)	(78)	
235	85		49	278	128		85	320	170	79	
236	86		50	279	129		86	321	171	80	
237	87	37		280	130		87	322	172	81	
238	88	38		281	131		88	323	173	82	
239	89		51	282	132		89	324	174		92
240	90		52	283	133	44		325	175		93
241	91		53	284	134	45		326	176	83	
242	92	39		285	135	46		327	177	84	
243	93		54	286	136	47		328	178		94
244	94		55	287	137	48		329	179		95
245	95		56	288	138	49		330	180		96
246	96		57	289	139	50		331	181		97
247	97		58	290	140	51		332	182		98
248	98		59	291	141	52		333	183		99
249	99		60	292	142	53		334	184	85	
250	100		61	293	143	54		335	185		100
251	101		62	294	144	55		336	186		101
252	102		63	295	145	56		337	187	86	
253	103		64	296	146	57		338	188	87	
254	104		65	297	147	58		339	189	88	
255	105	40		298	148	59		340	190	89	
256	106	41		299	149	60		341	191	90	
257	107		66	300	150	61		342	192	91	
258	108		67	301	151	62		343	193	92	
259	109		68	302	152	63		344	194		102
260	110	42		303	153	64		345	195	93	
261	111		69	304	154		90	346	196	94	

Արքայազն Վախթան-
դի Հավաք օրինաց
Հայկական օրենքներ
Հոգված 162

Երբ որ տեսնի կինը
իւր ամուսնուն ան-
կարգ վարվող տղայի
հետ, կամ անասունի,
կամ թաթարի ու ան-
հավատի և կամ մար-
դասպան լինի, այս
մեղքերի վրա կարող
է կինը թողնել ամուս-
նուն, այլ ամուսին
առնել:

Այնպիսի մարդը ինչ
ունեցվածքի տէր լի-
նի, վերցնեն (խլեն)
կեսը և նրա կնոջը
տան, և ունեցվածքի
տասներորդը դատա-
վորինն է: Ապա թե
կինը կամենա և չբա-
ժանվի, ինքը գիտի:

Մխիթար Գոշի
Դատաստանագիրք
Գ խմբագրություն
Հոգված 12

Յորժամ կինն տեսա-
նէ զայր իւր յարուա-
գիտութեան, կամ յա-
նասնապղծութեան,
կամ թէ ընդ անօրինի
պղծի կամ պղծեսցէ,
կամ ի մարդասպա-
նութեան, յայս սրտ-
հառանացս ի վերայ
իշխան է կինն թողուլ
զայր իւր և լիցի առն
այլում, և զկէս ըն-
չից առն առցէ կինն:
ապա եթէ կամեսցի
կինն՝ թողուլ և ոչ:

Մխիթար Գոշի
Դատաստանագիրք ԱԲ
խմբագրություն Հոգ-
ված 12 (=Բ, I, 11)

Յորժամ կին զառն
զչար ախտ գիտացէ
զարուագիտութեան, և
կամ զանասնագիտու-
թեան, և կամ ընդ
այլազգիս պղծիցի,
իշխան լիցի ելանել.
ապա եթէ զղջացեալ՝
զհայր խոստովանու-
թեանն հաւատացուս-
ցէ և նովա՝ զկինն,
մի ելցէ: Բայց զա-
պաշխարութիւն և զ-
միջոց սահմանին
մեկնելոյն ի կնոջն
ցուցցէ հայր խոստո-
վանութեան և այն-
պէս խրատեալ զմիա-
բանութիւնն հաստա-
տիցէ: Իսկ եթէ մի
անգամ և երկիցս
զայս արասցէ և ի
նոյն կացցէ ախտ, ել-
ցէ իրաւամբք դա-
տաստանի, զկէս ըն-
չիցն տանելով յառնէն:

Ինչպէս տեսնում ենք, վրացերենը թարգմանությունն է Գ խմբագրության
և ոչ ԱԲ-ի³⁷:

თ ა ვ ი ა ს ს ა მ ო ც დ ა ს ა მ ი

Շողքմարի ցինցինդազին սիմփլեզարիտ ցայրիլիցյւնեն և Շողքման Պե-
րոտոս քմարի, և մոլոյկլեց, և Գինափրեղի րոմ ցալիցա քմարի, և տլ
մաս ցալսա Շողի ար Պեթրոտոս, — իսից ղնդա Պեթրոտոս և տիս ցլլիսատլիս.
ցլլրոտեցա մեղրեղ և զար միլլեղիս. արաղլ ժալադ, նեղիտ ղնդա մոնդլս.

37 Հավաքի 1887 թ. ուսերեն հրատարակության (էջ 273) տողատակում «У Мхитаря Гоша» բացատրությամբ բերված է սույն հոդվածը Հ. Տեր-Հովհաննիսյանի ուսերեն թարգմա-
նությամբ բառ Վ. Բաստամյանցի (Բ խմբագրություն) հրատարակության: Դրանով կամեցել են
ցույց տալ, թե թարգմանիչ-խմբագիրը որքան է փոխել բուն մխիթարյան հոդվածը: Մինչդեռ,
ինչպես տեսնում ենք, վրաց թարգմանիչ-խմբագիրը այդպիսի բան չի արել: Բուն մխիթարյան
հոդվածը նրանից դեռ շատ առաջ փոխել է հայ խմբագիրը, իսկ վրաց խմբագիրը, հավանաբար
տեղի պրակտիկայից ելնելով, ավելացրել է միայն «և ունեցվածքի տասներորդը դատավորինն է»:

Հայկական օրենքներ
հոգված 163

Այր և կին եթե ատելությամբ բաժանված լինեն, և կինը ամուսին առնի և սա մեռնի, և առաջին ամուսինը, որ թողել էր, թե այս մարդը կին առած չլինի, նորից պետք է միանա վասն սիրո առ Աստված. երկրորդ պսակ ոչ հասանի: Ոչ թե բռնությամբ, այլ կամոք պետք է կատարվի:

Գ խմբագրություն
հոգված 13

Այր և կին, եթե ատելութեամբ զիրար թողցեն, և պատահի մեռանել զոր էառն, և այն, զոր թողեալն էր, անայր կայր, պարտ է առնուլ զայն, քանզի այլ պսակ ոչ հասանի նոցա. այլ ոչ բռնութեամբ, այլ կամոք վասն Աստուծոյ:

ԱԲ խմբագրություն
հոգված 13 (=Բ, I, 12)

Եթե կին ատելութեամբ յառնէն մեկնեացի և այլում լիցի, և պատահի մեռանել զոր էառն, և հարկաւորաբար յառաջինն դարձցի, իբր զի չիցէ առեալ այրն այլ կին, կալցէ զնա զղջացեալ, զոր չէր արժան լինել առն այլում և ոչ եղև, թէպէտև իշխան է շառնուլ, զի ի կնոջէն իցէ պատճառն մեկնելոյ, սակայն շահելոյ աղաղաւ զոգի նորա՝ առցէ: Սոյնպէս թէ առն պատահի առնուլ այլ կին, և մեռցի զոր էառն և զղջացեալ դարձցի յառաջինն, իբր զի այլում չիցէ լեալ կին, առցէ, և հաւանեացի նմա կին յաղագս զղջմանն և ապաշխարութեանն արինակի երկուցն:

Իսկ եթե զկնի մեկնելոյն ի միմեանց այրն կին առցէ և կինն՝ այր, և մեռանիցի կին առն և այր կնոջն զոր առին, և զի այլ պսակ ոչ է նոցա, հարկաւորեալք դառնան առ միմեանս, որ պատճառ մեկնելոյն եղև՝ զապաշխարութիւն նմա տալով՝ միաւորեացին:

Եւ եթե այր կնոջն մեռանիցի և կին առն կենդանի իցէ, և կինն

իցէ պատճառ մեկնելոյն, եւ հարկաւորաբար զղջացեալ զայրն խնդրէ, չէ արժան առնուլ զնա առնն ըստ իրաւանց, մանաւանդ թէ մանկունք իցեն, եւ այլ այր ոչ հասանիցէ կնոջն, ապա եթէ հասանիցէ՝ իշխան լիցի այր զհարկիւ զղջացեալ կինն առնուլ եւ կամ ոչ: Նմանապէս եթէ կին առն մեռանիցի³⁸

Ակնհայտ է, որ վրացերենը թարգմանությունն է հայերեն բնագրի Գ խմբագրության: Բերենք մի օրինակ ևս՝ «Յաղագս շինականաց» հոշակավոր հոդվածը, որը, իրավա-քաղաքական մտքի պատմության համար իր բացահայտ արժեքից բացի, նաև շատ կարևոր աղբյուր է սոցիալ-տնտեսական իրականության վերաբերյալ լուրջ եզրակացությունների:

თავი ასსამოცდათერთმეტი

აზატია დამბადებელისაგან კაცთაგანი ბუნება, მაგრამ პატრონელობა ამისა ნდომებითა იქმნა მიწისა და წყლისა. და ვისაც არა აქუს მიწა და წყალი, ის კაცი აზატია, სადაც უნდა წავიდეს. არ არის სამართალი ხელმწიფეთაგან და თავადთაგან ძალიდ დაჭერა და დაყენება ერთ ადგილს, ვინდა და არა იქ იყაო.

Արխայագն Վախրանգի
Հավաք

Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրք

Հայկական օրենքներ
հոդված 171

Գ խմբագրություն
հոդված 21

ԱԲ խմբագրություն
հոդվ. 21 (=Բ, II, 3)

Ազատ է Արարչից մարդկային բնությունը³⁹, սակայն սրա նորությունը⁴⁰ եղավ

Ազատ չԱրարչէն եղև մարդկային բնութիւնըս, այլ ծառայել տերանց յաղագս պիտոյից եղև հողոյ և ջրոյ: Եւ որք ոչ ունի

Ազատ չԱրարչէն եղև մարդկայինս բնութիւն, այլ ծառայել տերանց յաղագս պիտոյից եղև հողոյ և ջրոյ: Եւ զայս պատ-

³⁸ Հայկական օրենքների 163-րդ հոդվածի համար Հավաքի ուսերեն հրատարակության (էջ 274) ծանոթագրության մեջ բերված է այս հոդվածը ըստ Վ. Բաստամյանցի՝ Բ խմբագրության, որով դարձյալ ցույց է տրվում, թե հոդվածի համառոտում-խմբագրումը կատարել է վրաց թարգմանիչը: Մինչդեռ, ինչպես տեսնում ենք, վրացերենը հարազատ թարգմանությունն է հոդվածի արդեն կրճատված-խմբագրված հայերեն տարբերակի՝ Գ խմբագրության:

³⁹ Պետք է հասկանալ՝ ազատ է ստեղծվել արարչի կողմից:

⁴⁰ Փաճրոնեմոճա — ստրկություն, նորություն, կախվածություն, ծառայություն, հալածականություն:

հողի ու ջրի կարիքից: Եվ ով շունի հող ու ջուր, այն մարդը ազատ է, ուր ուզում է թող գնա, ոչ է իրավունք թաղավորներին և իշխաններին ուժով բռնել և կեցցնել նրան մի տեղ, (ասելով) ուզում ես թե ոչ, այնտեղ մնա:

ցին ջուր և հող, ազատ է ուր և կամեսցի գնասցէ և բնակեսցէ, և ոչ է իրավունք թաղաւորաց և իշխանաց բռնադատել զոք կենալ ի գեղ մի կամ ի մի երկիր:

շահ կարծեմ դատաստան. զի թողեալ զտէրունիսն ազատ է ուր և կամեսցի կալ: Ապա թէ այսմ ոչ ներէ որ ի տերանցն և բռնադատէ զգնացեալսն անդրէն դառնալ, զկնի մահուան հաւրն ազատ են որդիքն ծնեալ այլուր և ոչ անդ:

Տեսնում ենք դարձյալ, որ վրացերենը հարազատ թարգմանությունն է հայերեն բնագրի Գ խմբագրության և ոչ ԱԲ-ի: Օրինակների թիվը կարելի է շարունակել, բայց այսքանն էլ, թվում է, բավական է:

Սակայն չպետք է տալավորություն ստեղծվի, թե վրացերեն խմբագրության տարբերությունները հայերեն այն բնագրից, որի հետ ցարդ համեմատվել է վրացերենը, սահմանափակվում են միայն այն տարբերություններով, որ առկա են հայերեն բնագրի Գ և Բ (Ա) խմբագրությունների միջև: Վերը բերված օրինակներով, իսկ նման օրինակների թիվը քիչ չէ, կամենում ենք միայն ցույց տալ, որ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի վրացերեն թարգմանության մեջ նշված տարբերություն-փոփոխությունները ամբողջովին չէ, որ վերագրելի են, ինչպես արված է ցարդ, թարգմանիչ-խմբագրին. դրանց զգալի մասը գալիս է Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի այն բնագրից, որը թարգմանվել է վրացերենի, այն է՝ Գ խմբագրությունից: Ուստի, Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրք—վրացերեն թարգմանություն (խմբագրություն) հարաբերության հարցը նախկին ձևով, որ ունենք՝ վրացերեն թարգմանություն—Բ խմբագրություն տեսքը, փոխվում և, նույնիսկ, վերանում է, ստանալով նոր տեսք՝ վրացերեն թարգմանություն—Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի Գ խմբագրություն:

Արդ, ինչպե՞ս է հարաբերում Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի վրացերեն թարգմանությունը հայերեն այն բնագրին (Գ խմբագրություն), որից թարգմանվել է: Սկզբից ևեթ նշենք, որ Գ խմբագրության համեմատությամբ ևս վրացերենը բնագրի ստուգադույն-հարազատ թարգմանությունը չէ: Հողվածների մեծագույն մասը ենթարկվել է այս կամ այն փոփոխության. սրղվել է՝ առավելապես, բնդարձակվել՝ ոչ հաճախ, հողվածները միացվել կամ կոտորակվել են՝ հազվադեպ: Հողվածների մեծագույն մասի իրավական բովանդակությունը պահպանվել է, սակավ բացառություններով: Իսկ բովանդակության մանր փոփոխություններ կան համարյա բոլոր հողվածներում: Վրաց իրավունքի պատմության համար առավել ուշագրավ են այս փոփոխությունները, որովհետև դրանք պայմանավորված են վրաց իրականությամբ և հանդիսանում են դրա ուղղակի արտացոլումը, միաժամանակ երբեմն դառնալով վրաց իրավունքի պատմության այս կամ այն հարցի վերաբերյալ միակ աղբյուրը: Այդ փոփոխություն-հավելումներից գոնե մեկը ուշագրավ է

ნას ზაჲ ქრახანოქჲან ზამარ: მხერხე აჲა ქერეხნი და აჲა ქიერეხათხ
ანერადრეიქიონი მქიონხერხნი:

~ შჩიქმარ ზიუზი ღათათათანაფრეხი ზ ჟამრადრეიქიონიამ აიუჲინ ზიუ-
ქადრ ქერეხანიამ ჲ აჲაჲსა. «ჩას სქჲ ქაქანან ზანერეჲი ქაქიერეჲიჲს, ჲ
ამხანაჲს ათაგოიადრ და ჲანბრ სქსეჲეიჲს და აქიიოჲს მნაჲგჲს ანქიიქიჲს, და
ჲსმანბრ და აჲ ზიუჲი რნბაჲრ რაჲქსეჲსნი აიზათარას ჲ ქერაჲ სქსეჲე-
ქანაჲ რათ არბანხაჲს:

აჲა სქსეჲი ქრახიბრ ჲ ღათათათანა სქსეჲეიჲს და მქ ირ ჲ ქერაჲ ქრ-
ანგ რნსერხნი სეჲს, ჲი მქ მნაჲგჲს ჲ სხერეჲი ანაჲთი ღათათიქი მხერი
მქიონი მქიონი:

ქრახერხნი აჲათიჲ ინი მქ რნგარბას ზაქსიამ:

„თუ მიიცვალოს კათალიკოზი, იმისი ყოველი ქონება მისის ტახტისა
არის, და დარჩეს.

ორთა და სამთა მოქადაგეთა დაუძახონ. და პატრივით, ბძანებით,—თუ
მოხდეს ერთის მოქადაგის შაგირდობა, და ან ებისკოპოზისა, და ან უფროს-
თა მიტრაპოლიტთა:—მათის ხელით უნდა ეზიაროს⁴¹.

მაგრამ რომ ბძანებს რიგი: ორი და სამის მოწმით დამტკიცდეს, და
ერთისაგან არ მიიღება მაზე რიგი და წესი—წინასწარმეტყუელთა და მო-
ციქულთა მიმსგავსებით კეთილითა იყო ისიც და საღმთო საქმეთა მოქმე-
დი,—მაგრამ აზიარონ გარჯილობით მოციქულთა და შნოთი წინასწარმეტ-
ყუელთა.

მაზე საქმე გამორჩეული დაიძახების: მაგრამე, უწინვე გამორჩეული
მრავალთა შიგან ერთი,—ამპარტავანთა სხვათაზე აიღებდა რიგსა აელო ხე-
ლი თავისიანზე;—და მისგან გასწავლულთა ერთიორად მქცეველი; და მო-
ნანულთა ღირსად საკანონოთა მამნიქებელი მისის ბძანებითა და მასუკან
სწორის გზის მიმცემი⁴²; მაგრამ კაცი გამორჩეული და ღირსი წინასწარ-
მეტყუელთა, და მოციქულთა მაგიერად მყოფელი,—კათალიკოზი-პატრიარქი
მიიღონ მიწასა წინასწარმეტყუელთა და მოციქულთა წესითა: შეიყარნენ ყო-
ველნი და რჩელნი უფროს-უფროსნი ებისკოპოზნი, მიტრაპოლიტნი, მოქა-
დაგენი—ალუგონ წესი.

და თუ ვინც მისგან შეჩვენებული დარჩეს და შეკრული, და მან ანდერ-
ძი ბძონას, და ვისაც უბძანოს გახსნა და შენდობის მიცემა,—მან უნდა მი-
სის ბძანებით შენდობა მისცეს. მაგრამ, თუ არა ბძანოს ანდერძი, ვერავის
შეუძლია შენდობის მიცემა. და თუ ვინმე უცოდინარობით და ურიგობით
მოინდომონ მის უბძანებლად შეკრულთ გახსნა და შენდობის მიცემა, ისიც
მას შეკრულთან შეკრული და შეჩვენებული შეიქნების.

მაგრამე, როდესაც მიიღონ, შვიდს დღემდინ მისის მართებულის წესის
უკან იყუნენ. და შვიდს დღეს უკან მოგროვდენ მას წმინდას სამოციქულოს
ეკლესიაში ყოველნი მოქადაგენი, ყოველნი ებისკოპოზნი, ყოველნი მღდელ-
მონოზანნი, ყოველნი მეუდაბნოენი და კრება ქნან თორმეტს დღემდინ, და გა-
მოარჩიონ კაცი ღირსი და ყოველთა წიგნთა მცოდნე, ბძენი და თავდაბალი:

⁴¹ ჲ. ზიქსნი ზიუზი ჲ, ირ ჲაჲქერხნი რნაგოიამ აჲათიჲ ჲ ქერეხანიამ 151 ზიუქადრ ზამა-
ღათათიქიონი ანერადრე—ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, თბილისი, 1963, ჲჲ 269, ბანო-
ქიერეჲი, მასიქანი, ჲიუჲი ანხილია სხერ, ქრახერხნიამ ზაქსიამ ანქიიქი ჲ ორთა და სამთა
რათსერეჲი:

⁴² სწა ბანოქიერეჲი. 43:

გულწმინდა და გუნებაკეთილი, და საბრალოდ მქონებელი, რადგან იყოს გამორჩეული კაცი.

და ამისთანა აკურობონ ბძანებითა ღ' თისათა თორმეტთა თავთა უფროსთა ებისკოპოზთა. და მასუკან ყოველთა თაყუანისცენ და დამორჩილდენ ბძანებასა და რიგსა მისსა. და ნუვინ შეიქნების და ვერცავის შეუძლია სიცოცხლეში შეცილება მისი.

წარცმანოიქიონი. «*ხჴს კაწიოქიკიარ ქაქანანაქი, სრთ ამროღჲ იანხე-ქადჲრ სრთ აწიოქინს ჲ ჲ მნალო ჲ (აწიოქინ): ჴანჴს სრლი კამ სრჲ ჲარი-ღიჲ (ქარგაყსთ) ჲ აყათქიქი თ ჴრამანოიქი (კათარსნ ბსარ)—ჴს აყათაჴი, თრ ჲარიღიჴსრჲ (ქარგაყსთსრჲ) კამ აქაღ ჲაქსკიოყიანსრჲ კამ ა-ქაღ მსთროიქიანსრჲ მსკრ სრთ აჯაქსრთრ ქინს—სრანჲ ბსოქიქი აქსთრ ჲ რნოქინს ჴაღიოქიქიონი:*

შაკაჴს თრ ჴრამანოიქი ჲ ორსჲრ' სრლი კამ სრჲ ქკაქიქი ჴასთათქი, (იასთი) აქსთრ ჴჲ, თრ მსკრ კათარს სრთ ქრთ კარღს თ ბსარ—მარგარსნსრჲ თ ათარქაქსრჲ სმანოიქიამჲ ჲარსჴსოიჲ ჲ ჲღს ჴა ჲ ჲ Ბღსოი Ბორბსრჲ სრარჲ—იასთი ჴაღიოქინს (სრან) რთ ქასთაქი ათარქაქსრჲ ჲ რთ ჴსოიჴი მარგარსნსრჲ:

ღსთი Ბორბსრჲ კიოიღ ჲ ჴა, ჴათსრჲ მსჲ საქათაქსა რსთრქაქ მსკრ, ჴრ მათსნ ჴმთაბსიქი ამრართაქანსრჲს კარღი რსოღ, ჴრსნჲჲ სოქიოაბსნ-რჲჲ ქარჲიქი ათაქს, Ბღჴაგოქსრჲს რთ არბანქიოქს ათაჯიარანჲ თქიღ ჴრ ჴრამანოიქი ჲ Ბრანსჲჲ ჴსთი ჴიჴთ ჴანაყარჴი ქრთ Ბსოღ⁴³. სქ მარგოინ, თრ რსთრქაქ ჲ თ მარგარსნსრჲს არბანსი ჲ ათარქაქსრჲს ქიქარქინოღ, კა-ქიოქიკიარ-აყათრქარჲს (ქიო) Ბიოქინ ჴანბნსნ მარგარსნსრჲ თ ათარქაქსრჲს კარგოქი ჴაქარქინს რიოიქი ჲ რსთრქაქ აქაღ-აქაღ ჲაქსკიოყიანსრჲ, მსთ-რქიოქიანსრჲ, ქარგაყსთსრჲ, ჲ კათარსნ კარგოქი:

სქ ჴს Ბჲ სრანსჲჲ სოქიქაბ თ კააქაბ მნა, ჲ ჴა კთაქ არაბ ქინს, თმ კთაქაბ ქინს არბაქს თ ქიოქიქიონ თაქ, ჴა ჲ აქსთრ ჲ სრთ ჴრამან-ოიქი ქიოქიქიონ თა: შაკაჴს სჴს კთაქაბ ჴქინს, Ბჲ Ბჲ ჴი კაროღ ქიოქი-ქიონ თაქ: სქ სჴს Ბჲ თქიოქიქიამჲ თ ანოიქინოქიამჲ კამსნა, ათანჲ სრთ ჴრამანსი, კააქაბსრჲს არბაქს ჲ ქიოქიქიონ თაქ, ჴა ჲ აქს კააქ-ქაბსრჲ ჴსთ კააქაბ თ სოქიქაბ Ბანსა:

შაკაჴს სრჲ Ბიოქინ ჴანბნსნ, კიქ Ბიქა აყათჴაბ ბსანს ჴსთი (აქი) ანსნ: სქ კიქ Ბიქი ჴსთი ჴაქარქინს სოიქი ათარქაქსნ სსსოქიოქი რიოიქი ქარგაყსთსრჲ, რიოიქი ჲაქსკიოყიანსრჲ, რიოიქი მსნაქიანსრჲ, რიოიქი ანა-ყათაქანსრჲ ჲ მქინს 12 Ბი ბიოქიქი ანსნ ჲ რსთრსნ აქი არბანაქი თ Ბი-თაქ ამსნაქს Ბიოქი, ჴმასთიონ თ ჴს, მარგარსრთ თ ჲარსჴამოიქი ჲ Ბიოქიამბ აოქსათაჲ, თრ ქინს აქი რსთრქაქ:

სქ აქსაქსი მარგოინ Ბბსნ ათბო ჴრამანოიქი თასსრლი Ბქსაქიოქი

⁴³ მსაგოქიქი აქი ჴათაბჲ Ბქიქი ჴასქანაქი ჲ, Ბა სრლი ჲ სსსოქი სრანსჲ, თრ ჲ. შს-ქრსსჴ-მსსნ (სამართალი სოქიოქი, ქართული ვერსიი..., ჲჲ 44) თ ჲ. ჴიქიპსნ (ქართული სამართლის ბეგლები, ტ. I, ჲჲ 269) თარსჲ ბსიქ სნ საქათაქსოქიონსრჲ ანჯათს ჴრარჲ თ სსათარს: სქ აყათაქიქი სქაბ ჴათაბჲ მსკ-სრლი სსსოქიოქიონ თრქაბ ჲ რსოქანსოქი რიქანოქიქიამჲ:

საქისლიაიონსერდ⁴⁴; ხჲ ყრანხე ზნთი რიორი აყათიქ თან ი სნწარქქსნ ზრა ზრამანსნ ი სრათინ; ხჲ იჲ იჲ აქსა ჯი კაროღ ამროღჲ კქანქი რწმანეროჲ ზასკანასქს ზრან»;

ქაქიწმანეჩი ჴაქაროჲ ჴაქკასკან ორსენსერე ასაქიჲ სნ მქ იიჲრქიქ (რათ ბ. ღიქბხი ზრათარასქიქიან 16 თიღანოე) მიოჲ-აოაჯარანოქ⁴⁵ შესავალი (ჯსაქალქი), ირხე ზნთი⁴⁶ საორა-ზიომსასკან ჴათათათანა-ფირქს ჲ ჴი აოაჯარანოქ; საოჯინ აოაჯარანს იორსმს, ექიქსქ ჲ ირას რწჲანოი აოაჯარან ამროღჲ ჴაქკასკან ორსენსერქ, სწ საორა-ზიომსა-სკან ს სწ შჩიქმარ ღიუჩ ჴათათათანაფრეჩი ზამარ; ჴაქარქ ზრათარა-ქიქჲ⁴⁷ ბ. ღიქბხს ყროჲ ჲ, სქ აქე «აოაჯარანე ქაქიწმანეჩი კიეჩქიქსაეჩინ ზანბნაძიოქქინ ჲ აყათსანოჲ»⁴⁸; ჴრა აყათაინ აქს ჲ, ირ ზამსმათო-ქიქინე კათარიქსქ ჲ ბ ჟამრაგროქიან ზნთ; შჩიქმარ ზანბნაძიოქქინ აყათ-სანოჲ ჲ აქე აოაჯარანქ მქაქს 1—2 თიღე. 3—12 თიღერე ზაქსაფრო-ქიან ქსერქს ექიქს ჲ «ჴაღაჲა სქ კიოე ყიოე ზაოაქსმე...» რათ ღ ჟამრა-ფროქიან, ქსქ 12—16 თიღერე ზაქსაფროქიან ს. ექსიქ ჲ რათ მსე კიეჩქიქ ზრათარასქიქიან აყათრასთაჲ ღ ჟამრაგროქიან სმქჴჴჴ ჰხოაფრქი; ჴამსმათსერ.

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

ესე წიგნი არს დიდის სომხეთისა სამართლის წიგნთა ზედან გადმო-თარგმანებული და ეწოდების სახელად წიგნი სამართლისა.

თუ იკითხავთ და შეტყობა გინდათ. თუ რომლის წიგნისაგან შეგვიკ-რებია, მოგახსენებთ, ანუ რომლის გვართ შევკრიბეთ: პირველ რიგი ლ⁴⁹ თი-სა, რომ მისცა ლ⁵⁰ თნ მოსეს პირველქმნილისა და მეორის რიგისაგან, და სხვა-თა თავთაგან, და წმინდის სახარებისაგან, და ყოველთ წმინდათ წერილთაგან, ძველთა და ახალთაგან, რამეთუ ჩვენ ასრე შევიძელით და დავწერთ.

არათუ ჩვენ ამას მოგახსენებთ, თუ ნურვინ ნურას შემატებთო, აწე გეხ-ვეწებით თქუენ, ყოველთა ღირსთა და მცოდნეთა ფილასოფოსთა, რომე, თუ რამ ამაში ნაკლები იპოვნოთ, შეუმატეთ და გაასრულეთ.

ქრისტიანო ბრძენო, მქადაგენო, მარტო ჩვენს თავს არ ვიჩემებთ, ჩვენ ამის მეტი ვერ შევიძელით. და ამასცა მოგახსენებთ, რომ ზოგნი გვარნი ჩვენ დაგუძრახვენ, რომე არა აქუთ სამართალიო და წიგნი სამართლისაო, და მრავალნი იტყვიან: ჩვენ გვაქუსო, და იმათ არა აქუთო. ამას ესეთნი იტყვიან, რომე არა აქუთ ცოდნა და არც წაუკითხავთ წერილი ძველი, და არცა ახალი, და იტყვიან უცოდინარობით, და გუძრახვენ ცუდად.

⁴⁴ მითხრს ზრათარასქიქიან მხე აქს ზათქადე ქარეჲანქსაჲ ჲ. „...и посвятить его в сан католикоса, по глаголу Божию, двенадцати главным епископам“ („Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI“, Тифлис, 1887, ჲჲ 262).

⁴⁵ „შესავალი ვახტანგის საკოდიფიკაციო კომისიას ეკუთვნის“ — ქართული სამართლის ძეგ-ლები, ტ. 1, ჲჲ 225, ჰანოქმარ. 2, 1. შჩიქმარ-ქსერ ჲს ყროჲ ჲ, ირ ჲს ჲსა ზაქსენს რწაფროჲ — სამართალი სომხური, ქართული ვერსია, ჲჲ 245.

Հայկական օրենքներ

Առաջաբան

Տող 1—12

Այս գիրքը թարգմանված է Մեծ Հայքի դատաստանական գրքերից և անունով կոչվում է Գիրք դատաստանի:

Թէ հարցներ ու գիտենալ ուզենաք, թե որ գրքերից են հավաքվել՝ բացատրենք, և կամ որ ազգերից հավաքեցինք. առաջին՝ օրենքն Աստուծո, որ ալեց Աստված Մովսէսին ի սկզբանե, և Երկրորդ օրենքներից և այլ գլուխներից, և սուրբ Ավետարանից, և բոլոր սուրբ գրություններից՝ հններից ու նորերից, զի այսպես կարողացանք ու գրեցինք:

Եվ մենք ոչ թե այն ենք ասում, որ ոչ ոք ոչինչ չավելացնի, այլ խնդրում ենք ձեզանից՝ բոլոր արժանավոր ու գիտուն փիլիսոփաներից, որ եթե սրանում որևէ լեզուություն գտնեք, ավելացրեք ու լրացրեք:

Քրիստոնյա իմաստուններ, քարոզիչներ (վարդապետներ—Խ. Թ.), միայն մեզ չենք վերագրում, մենք սրանից ավել չկարողացանք:

Տող 12—16

Եվ այս էլ ասենք, որ որոշ ազգեր կհանդիմանեն մեզ, որ իբր չունենք դատաստան և գիրք դատաստանի և շատերը կասեն՝ մենք ունենք և ներանք չունեն: Այս բանը կասեն այնպիսիները, ովքեր անգետ են և ոչ կարդացել են ոչ հին և ոչ էլ նոր գրությունները, և կասեն անգիտությամբ ու կհանդիմանեն անհիմն:

Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրք

Գ խմբագրություն

Նախագրութիւն, գլխ. Ժ

Յաղագս թէ յորոց գրոց հաւաքեմք և գրեմք զգիրս դատաստանիս և կամ յոր ազգաց հաւաքեցաւ: Յիշատակարան սակաւութեամբ

Հավաքեցաք յառաջ յօրինացն Աստուծոյ որ ետ Մովսէսի. առաջին՝ յնից, յԵրկրորդ օրինացն և յայլոց գրութեացն, երկրորդ՝ ի կանոնաց սուրբ հարցն և յԱւետարանէն, երրորդ՝ յամենայն սուրբ տառից ի հնոց և ի նորոց:

Եւ արդ, թէպէտե համարձակեցաք մեք և գրեցաք զգիրս, սակայն եթէ հանդիպի որ իմաստուն և թիւրութիւն գտցէ ի սմա, աղաչեմ զի լցցէ զպակասն, քանզի ամենայն գիրք ոչ եթէ ի միում ժամանակի գրեալ են, այլ յայլեայլ ժամանակս: Զսոյն և այս սկիզբն եղև իմաստնոց, յաղագս զմեզ յիշելոյ ի բարիս:

Նախագրութիւն, գլխ. Ա.

Հանդերձեալ եմք գրել զգիրս դատաստանաց, յառաջ գրեմք զպատասխանիս այնոցիկ, որ բանբասեն զմեզ, եթէ չկա դատաստանք ի Հայք, զի յուրովք ի մէնջ պատուեն զայլազգիս, թէ դատաստանի գիր ունին ու մեք չունիմք: Եւ այս անյարմար մարդոց բանք են, որ ոչ գիրք են կարդացեալ և ոչ ուսեալ...

Ամփոփելով հայերեն բնագրի համեմատությամբ վրացերեն թարգմա-
նության բոլոր փոփոխություն-տարբերությունները, դրանք կարելի է դաս-
դասել հիմնականում մի քանի խմբի, որոնց թվարկման հերթականությունը
սույն հոդվածում, բնականաբար, պայմանական է:

1. Հայերեն բնագրի համապատասխան մասը կա վրացերենում, բայց
փոփոխված է տեղի պայմաններին կամ բարգմանիչ-խմբագիրների իրավա-
գիտակցության համապատասխան:

Հայերենը՝ Գ խմբը⁴⁶. հոդված Բ

....եւ եթէ շինիցէ (թագավորը—Խ. Թ.) քաղաք կամ բերդ, և թէ աշխար-
հագիր անիցէ, և թէ դահեկան կամ դրամ հատանիցէ, ինքնիշխան կամ օժ-
արացէ, ըստ օրինաց դատաստանի...

Վրացերենը՝ հոդված 152

... და თუ ხელმწიფემ ააშენოს ცი-
ხე-ქალაქი და ან ასწეროს ქუეყანა, და
ან მოაჭრევინოს ფლური ან თეთრი,
უნდა უფროსთა და თავადთა
ვეზირობითა და კითხვით
ქნას რიგისა სამარლისათა...⁴⁷

...եւ եթէ թագավորը շինի բերդ-քա-
ղաք, կամ թե աշխարհագիր անի, և
կամ ոսկի կամ արծաթ դրամ հատի,
պետք է մեծամեծների ու քավաղների
հետ խորհրդակցելով ու նրանց հարց-
նելով անի, ըստ օրինաց դատաստա-
նի...

Հայերենը՝ հոդված է

....եւ ծածկեցաւ խարէութեամբ ծնողաց կնոջն, ի տունս իւրեանց առցեն
մինչև բժշկեսցի....

Վրացերենը՝ հոդված 157

...და ქალის დედ-მამას დაუმაღავს,
დედაკაცი იგი უნდა მამამ და დედამ
მისიან წაიყვანოს თავის სახლში. ამ-
დენი უნდა გაისარჯონ დედ-მანანი,
თუ ხატითა თუ ეჭიმითა, რომე კირო-
საგან მოარჩინონ...⁴⁸

...եւ կնոջ ծնողները թաքցրել են, այն
կնոջը պետք է նրա հայրն ու մայրը ի-
րենց տուն տանեն: Հայրն ու մայրը
այնքան պետք է ջանան, թե պատկե-
րով թե բժշկով, որ ցավից փրկեն....

Հայերենը՝ հոդված է

...եւ եթէ պատահի յերկար և անբժշկելի հիւանդութիւն առն կամ կնոջն,
ոչ ունին իշխանութիւն արձակիլ ի միմեանց, միայն թէ խղճացեն միմեանց՝
արձակեսցին. և որ առողջն իցէ, ամուսնացի և գինչսն հիւանդին անդրէն
դարձուցեն...

⁴⁶ Այստեղ և հետագայում մեջբերումները միշտ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի Գ խմ-
բագրությունից են:

⁴⁷ Ժողովրդիկ սամարտոկի ժեզլեք, Ժ. 1, էջ 271, 31—33: Հետագայում ևս օգտվում ենք
Ի. Դուլիձեի այս հրատարակությունից, ուստի կնշենք միայն մեջբերման էջը և տողերը:

⁴⁸ էջ 279, 25—28:

ქრისტეანული ზოგადი 157

...თუ მოხდეს ცოლ-ქმართა რომლი- ...⁴⁹ მისი ადამიკი აინი კამ კინი ან...
სამე სხვაგვარად გრძელი ავადყოფა, ადგ ხრკარ ზიქანთიქიონ, ჯნს კარიო
არ შეუძლიათ გაშვება ერთმანეთისა, რაძანისქ ქრარჩე აქ კხრალ, ჭან
მაგრამ დასტურით გაიყარნონ და, რო- (ქიქი) ზამადაქნიქიამ, ლ ირე ირ
მელიც რომ კარგადმყოფი იყოს, მან ათიოქ ქინი, ზა იორიქინ იოქი, ლ ად-
სხვა შეირთოს; და ქონება სულ ავამ- რიოქ იონხვქადქი ჩიქანქინ თან...
ტყოფს მისცენ...⁴⁹

ჯაქსინი ზოგადი 16

....⁵⁰ ხქ ქრე მსაყნალ კა ქი გხრქიქინ რაძინქ, ანქრქინ ჟარბიუგენ ქი
ბნიოქს გხრქიქინ:

ქრისტეანული ზოგადი 158

... და თუ რამ იყოს მის დატყუე- ...⁵¹ ხქ მის აქინ გხრქიქარქად კინი
ვებულის დედაკაცის, მა მისა და ქინქ იონხნა, ზრა ზორ იო მორ ბხორქი
დედის ხელით უნდა მისის სუ-აქსოქ ლ ზრა ჩიქი ჩამარ რაძანქნ...
ლისათვის გაყონ...⁵⁰

ჯაქსინი ზოგადი 16

კან იმანქ, ირ აქათი ათხიქიქანს გმქმანს ათიქინ აქი ლ კინ,
ათანგ რანქი ათიქიქიქანს: ხქ ქაოაქ ჭან ჟაყსაქნ ღე ათხიქიქიქანს ლ
აქინ ათიქიქიქინ ლ კამსნაქი გრძინქინ ქი კინიქინ, რაძანსაქნ ზაქსიქიქიქანს
ქათ რაქიქიქინ ქარათი, ლ აქათიქიქინ რაქინქინ ირქაქიქიქინ ღეაქიქიქინ
ზინაქიქიქინ ათათათანქ⁵¹ აქინ იქიქინქინ ათიქიქინ კინ, ლ კინს ათიქიქინ ქიქიქინ, ათიქიქინ
ლ ჟაქიქიქინ ლ ქინქიქინ გმქინქინ ქაქიქიქინ ქიქინქინ, ქაქინქინ ანარქიქინ
ჟაყსაქნ ირქინიქინ:

ზიქინ ათათათანს ლ კინიქინ ქიქიქინ, ლ იქიქინქინ აქი, რაქიქინ ხქიქინ ჟიქინ
მქინსაქნ ათიქინქინ ქიქიქინქინ ქიქინქინ, ათიქინსაქინ: რაქიქინ ზრამანსაქინ ათიქინ-
ქიქინქინ ქინქიქინ ათინსაქინ ქინქინ: ზაქიქინ აქათიქიქინ ათიქინქინ ლ ათიქინქინ
გრქიქინ ლ ქიქინსაქინ ათიქინქინ⁵²:

ზაქიქინ ქათ ათიქინქინ ათიქინქინ გმქინქინ აქი ლ კინ ლ ირქიქინ ბნქიქინ ქინქინ,
ქარათიქინ ლ თანქინიქინ ლ ჟათ ქამანსაქინ მქინსაქინ: ხქიქინ ქი კინიქინ ლ ათიქინ-
ქინსაქინ, გქიქინ ქინქიქინ კინიქინ ათიქინქინ ათიქინქინ ქაქინქინ, ქაქინქინ მქინსაქინ ლ, ლ
ხქიქინ ქინქინქინ ზიქინქინ, ლ იქიქინქინ ათიქინსაქინ, რაქიქინ ზრამანსაქინ მქინსაქინ:

ქრისტეანული ზოგადი 159

რასაც დროს ეშმაკის საქმით ცოლ- ...⁵² ზიქინ ათათანსაქინ გრქიქინქინ მარქიქინ
ქმართ შუა სიმძულვარე რამ ჩამოვარ- კინიქინ მქიქინ ათიქინქინქინ ქინქინქინ ლ ათიქინ
დეს და შეიძულონ ერთმანეთი უბო- ქიქინქინ ათიქინქინ ათიქინქინქინ (ათათან-
საქინ)

⁴⁹ ლ 280, 22—25;

⁵⁰ ლ 281, 5—6;

⁵¹ სხვა ირქინსაქინ კანსიქინ ზიქინსაქინქინ ქიქინ, კანსიქინქინქინ ზაქიქინ, ზ. ა., ლ 183—184;

⁵² ზიქინ ათიქინქინ:

շտիւրադ, տւ զգիրգւնին կտրտեղամ-
 ԼԻ ՏԺՆԼԵՏ ԼԱ ԳԱՏԵԵԵԱ ՄՆԼՈԼԵՏ
 ԿՄԱՐՏԱ, ԵԵԻՏԿՈՅՈՅՄԱՆ ՄՆԼԱ ԵԵՐԻՏ
 ԳՅԻՏ ԼԱԱՐԻԳՈՏ, ԼԱ ՏՄ ԱՐ ԻԿՆԱՏ,
 ՄԻՏԻՏԱ ԵԺԱՆԵԵԻՏ ԳԱԿԱՐՆՈՆ.

ԼԱ ՏՄ ԿՈՐՄԻԼՆԱԿՄԱՐԻԱ, ՐՈ-
 ԳՈՐԸ ՐՈՄ ԳԻԵՏԱ ԼԱ ԵՆԵԼԻԱՆՏ
 ԳԱԿՐԻՏ ՏԱՄԱՐՏԱԼԻ ՏՄԵՐԻԱ, ԻՏԵ ՄՆ-
 ԼԱ ԿՆԱՆ.

ԻԳԵՆԻՏ ԿԱՆՈՆԻՏԱ ԼԱ ՐԻԳԻՏ ՏԱ-
 ՄԱՐՏՈԼԻՏ ԱՐ ԱԿՄՏ ՄԵԺԼԵԵԱ ԿՄԱՐՏԱ
 ՄԻՏ ԼԵԼԱԿԱԿԻՏԱՏԱ, ՐՈՄ ՏՅԵԱ ԸՈԼԻ-
 ԼԱ ՄԵԻՐՏՈՏ. ԼԵԼԱԿԱԿՏԱ ՄԱՐՏԵԵՏ
 ԿՄՐԻՏ ՄԵՐՏԵԱ, ՏՄ ՄՆԼՈԼԵՏ, ԼԱ
 ՄՅԻՏԵՎԻ ՄԻՏԻ ՄԵՄՄԼԵԼԱԼ ՄԻՏԵՆ.
 ԶԱՐԻՄԱ ՄԱՏ ԿԱԿՏ ՄԱԱՐՏԵԱՆ, ՐԱԸ ՐՈՄ
 ԸՈԼՏԱ ՄԻՏՏԱ ՅԻՏԵՎԻ ՄՈՅԿՈԼՈԼԵՏ,
 ԻՄԵՆԻ.

ԻՄԳՅԱՐԱԼ, ՏՄ ԼԵԼԱԿԱԿՄԱՆ ՄՈԻՆ-
 ԼՈՄՈՏ ԳԱՏԵԵԵԱ ԼԱ ԳԱԿԱՐՈՏ, ՄԱԱՐ-
 ՏԵԱՆ ԶԱՐԻՄԱԼ ՄՅԻՏԵՎԻ ՄԻՏԻ ԼԱ ԵԵ-
 ԼԱՐԸ ՄԵԻՐՏՈՏ ՏՅԵԱ ԿՄԱՐԻ.

ԼԱ ՏՄ ՄԵԻԼԻ ԿՄԱՆԼԵՏՏ ԼԱ ԳԱԿ-
 ԿԱՐՈՆ, ՐԱԸ ՐԱՄ ԿՈՆԼԵՏՏ, ԿՄԵԼԱ
 ՄԵԻԼՏ ԼԱՐԻԳՏ. ՏԱՅԻԱՆՏ ՏԻԸՈԸԵԼԵ-
 ՄԻ ԵԵԼԱՐԸ ՄԵԻՐՏՈՏ ԿՄԱՐՄԱՆ ԸՈԼԻ
 ԼԱ ԵԵԼԱՐԸ ԸՈԼՄԱ ԿՄԱՐԻ⁵³.

ՃԻ), ՄՏ ԱԿԱԿԻԿ ԱՈԱԶ ԱՏԻ Լ ԱՐԱԳԵՐ
 ՐԱԺԱՆԿԼ ՈՒԼՆԱ, ԿԱԿԱԿՈԱԿԱՐ ԱԿՏԵՐ
 Է ՐԱԳՈՒՄ ԽՐԱՏՈՒԼ ԴԱԶԱՏԵՆԻ, Լ ԵՄՏ
 ԸԿԱՐՈՂԱՆԱ, ՆՐԱ ԴՐԱՄԱՆՈՒԼ ՐԱԺԱՆ-
 ԿԼՆ:

ԻՏԿ ԵՄՏ ԱՄՈՒՏԱՆԵԱԺ ՏՆ, ԱԿՏԵՐ Է
 ՎԱՐԿԼՆ ԱԿՆԱԿՏ, ԻՆԶԱԿՏ ԳՐԿԱԺ Է ԽՏ-
 ԼԱԳԱՐՆԻՐԻ ՈՒ ԸՆԿՆԱՎՈՐՆԻՐԻ ԳԱՏԱՍ-
 ՏԱՆՈՒՄ:

ՄՆՐ ԿԱՆՈՆՆԵՐՈՒԼ Լ ՕՐԻՆԱԿ ԳԱ-
 ՏԱՍԱՏԱՆՈՒԼ ԱԿՆ ԿՆՈԶ ԱՄՈՒՏԻՆՐ ԽՐԱ-
 ՎՈՒՆՐ ԶՈՒՆԻ ԱԿԼ ԿԻՆ ԱՈՆՆԿՈՒ: ԿԻՆՐ
 ԿԱՐՈՂ Է ԱՄՈՒՏԻՆ ԱՈՆՆԿ, ՄՏ ՈՒԼՆԱ,
 Լ ՆՐԱ ՐԱԺԻՆՐԵ ԱՄՐՈՂԵՈՒԿԻՆ ՎԵՐԱ-
 ԳԱՐԺՆՆՆ. ԱՐԱԳՈՒԿ ՄՈՒԳԱՆՐ ԳԱՆԺՆՆ՝
 ԻՆԶՐԱՆ ՈՐ ԿԻՆՐ ՐԱԺԻՆՐ ՈՒՆՆԱ, ԱԿՆ-
 ՐԱՆ:

ՆՈՒՅՆ ԶԼՈՒԼ, ԵՄՏ ԿԻՆՐ ՈՒԼՆԱ ՐԱ-
 ԺԱՆԿԼ Լ ՐԱԺԱՆԿԻ, ՈՐԱԿՏ ՄՈՒԳԱՆՐ
 ԳԱՆԺՆՆ ՐԱԺԻՆՐԱՆ ԱՄՐՈՂԵՈՒԿԱՄՐ, Լ
 ԱԿԼԱ ԱՄՈՒՏԻՆ ԶՈՒԿ:

ԻՏԿ ԵՄՏ ՈՐԳԻ ՈՒՆՆԱՆ Լ ՐԱԺԱՆԿԼՆ,
 ԻՆԶ ՈՐ ՈՒՆՆԱՆ, ԱՄՐՈՂԵՐ ՈՐԳՈՒՆ
 ՄՆԱ. ԽՐՆՆԵ ԱՄՐՈՂԵ ԿԿԱՆՐՈՒՄ ՈՂ ԱՐ-
 ԳԵ ԿԻՆ ՈՒԿ Լ ՈՂ ԷԼ ԿԻՆՐ՝ ԱՐԱԳ:

ՀԱԿԵՐՆԵՐ՝ ԴՈՒՎԱԺ ԶԴ

ԵՄՏ ԿԱՄԱՒ ՈՐ ԴՈՒՐ ԳԻԿԷ ՄԱՆ Լ ԸՄՐՈՆՆԱԿԻ ՈՐ ԵՂՆ ՎՃՈՐՆ, ՄԵՍԵՆՆ՝ ԳԻ ՄԼ
 Ի ԱՐԱԳԿԱՆԷ ՄՏՈՒԿԻ Ի ԴՈՒՐՆ, ԽՐԱՏ ԱՈՒԿԷ Ի ԶԻՆՆ, ՄԷԿԷՏ Լ ԱՄԱԴՈՒ ԱՐԺԱՆԻ Է
 ԸՏԱՏ ՕՐԻՆԱԿՆ, ՄԵՐԿԱ ԱՍԿԱԶԽԱՐՈՒՄԻԱՆ ԴԱՍԱՆԻԿԷ: ՆԱ ՄՈՒԺ ԼԻԿԻ. ՄԷ ԿԱՐՈՂ
 ԻԿԷ՝ ԳՐԱՏԱՆԳԱԿՆ ԱԿԱԴԱՆԶԻԱԿԻ ԱՐԻԱՆ, ԱՍԿԱ ՄԷ ՈՂ՝ ԸՏԱՏ ԿԱՐԻ ԼԻԿԻ...

ՎՐԱԿԵՐՆԵՐ՝ ԴՈՒՎԱԺ 234

ՏՄ ՅԻՆ ՅԻՏԱԸ ՏԱԽԼՏ ՏԱՅԻՏ ՆԵ-
 ԵԻՏ ԸԵԸԵԼԻ ՄԱՄԿԻԼՈՆ, ՆԱԵՈՆ ՄԱՐ-
 ՏՈԼԱ, ՐՈՄ ԿԱԿԻ ՏԱՅԻՏ ՆԵԵԻՏ ՄԿԻ-
 ԼԵԵԼԵՏ, ՄԱԵԿԻԼՈՏ ԼԱ ԳԱՐԼԻՄԵԱՏ
 ՏԱԽԼԻ ԼԱ ՅԵԼ ԼԱԻԿԻՐՈՆ ԻՏԻԸ, ԻԳԻ
 ԸԵԸԵԼՄԻ ԼԱՄԵԱՆ, ՐՈՄ ՏԻԿՄԼԻԼԻՏ
 ԼՈՐՏԻԱ.

ԵՄՏ ՈՐ ԽՐ ԿԱՄՐՈՒԼ ԴՐԳԵԴԻ ՈՐԼԷ
 ՄՏԿԻ ՄՈՒՆՐ, ՄԵՍՆՆՆ ՈՐ ԽՏԿԱԿՏԱ
 ԱՐԱԳԵՐ ԽՐ ԿԱՄՐՈՒԼ (ԳԽՈԱՎՈՐԿԱԼ)
 ԴՐԳԵԴՆԵ ՈՒ ԱԿՐԻԿ ՄՈՒՆՐ, Լ ԱԿԳ ԱԿԱ-
 ԴԻՆ ՐՈՆՆՆ ՆՐԱՆ, ԱԿՐԵՆ ԿՐԱԿԻ
 ՄՆԶ, ՈՐՈՒԴՆԱՏԱՆ ԱՄԱՎԱՆ ԱՐԺԱՆԻ Է:

⁵³ էջ 281.

და თუ შეიბრალონ დასაწყევად, რომლისაც ხელით წაეკიდებინოს, ის ველი მოსჭრან, და რაც რონ დამწვარიყოს იმ სახლში, ნახევარი აზღვევინონ. და თუ ხელის მოსაპრელათაც შეიბრალონ და არ მოსჭრან, წანახედი ერთპირ აზღვევინონ, სრულად თამბა⁵⁴ უყონ და ჯარიმაც აზღვევინონ⁵⁵.

ხქხ ჯანაყს აკრელიყ, որ ჰხიჳიჳ აკრად ჯინჳ, აკან ჰხიჳჳ ჯორს, ჯინჳ იჳ აკრჳად ჯინჳ აკან თანჳ, ჯხიჳჳ ჳანჳჳ: ხჳ ქხ ჯანაყს ჳახ ჰხიჳჳ ჯორს ჯ ჳჳორს, ჳწახჳჳ მხჳ ჳაჳიჳ ჳანჳჳ, ჳრჳჳ აჳათჳჳ ჯ თიჳჳ ჳანჳ ჯ ჳხრჳსს....

Հայերենը՝ հոգված ՄԺԶ

....Իսկ եթէ բազմաժամանակեայ իցէ և ոչ գիտիցեն զսահմանսն, և զտէրութեան փոխումն եղեալ, նորոգ արասցեն բաժանումն հաւասարադատութեամբ, նախ եկեղեցոյն և ապա ալլոցն, մասն աւելի տալով որ զլիսաւորն իցէ գեղջն՝ վասն հոգալոյ ալլոցն:

Վրացերենը՝ հოգված 366

და თუ ბევრი ხნის წამხდარი იყოს და არ იცოდეს სამძღვარი და სამანი, და არც ეტყობოდეს და სამძღურები გამოცულებიყოს, იმრიგის გასაყოფად მიასხან წინ საყდროვანი და სხვანი⁵⁶.

...Իսկ եթხ ხრჳარ ժամանակվա ալխրակ ჯინჳ ჯ ჳիմանან սահմანჳ ჯ ոչ ჳჳ ხრჳ, ჯ սահմანსხრჳ ֳիოխվად ჳინსს, აკჳჳჳჳჳ (վերականգնված ալխրակի հողჳ ჯ აკჳն) բაժანსხլჳ հამარჳჳჳ ჳჳჳჳ ჳჳანჳსს հოგლჳრჳჳს ჯ აკჳიჳ:

2. Մի շարք դեպքերում հայերեն բնագրի համապատասխան հոգվածների առանձին հատվածներ բաց են թողնվել, չեն բարգմանվել. պատճառը նույնն է, ինչ նշված է առաջին դեպքի համար: Օրինակ.

Հոգված Բ=152

...Փողս և դրօշս պարտ է տալ իշխանի ի վերայ գաւառի և բերդի:

...Այսպէս և յաւորս շարափու յեւթնէ մինն թագաւորաց և իշխանաց վաստակեսցեն շինականք:

⁵⁴ Գրոթ. Լ. Մելիքիսեթ-Բեգը (სამართალი სომხური, ქართული ვერსია, էջ 247) თამბა համարում է բათ Թուրքերს և თამბა უყონ Թარգმანում է დაარიგონ—խრათს, հორგორს, ჯეჳაჳჳ მოიჳვანონ—ქსეცხ რერს: Թჳიჳ է, որ վրացերსի თამბა ոչ Թხ არარերსիჳ ֳიოխაოჳად Թուրքერსს քէնჳჳին բათն է, որ ხჳანსლიჳ է՝ აჳათჳჳრს, აჳათჳჳ, գիჳთჳოჳჳიჳ, არჳწახჳს, აჳჳჳჳს, აკჳ ჳარჳჳჳ ֳიოխაოჳად აჳარსხრსს քამჳჳინ բათჳ, որ ხჳანსლიჳ է՝ აჳათჳ, თიჳჳანჳ, სჳათჳოჳჳიჳ, հანჳჳիմანოჳჳიჳ ჯ აკჳნ (თხ՝ა Մხճ բათարան ֳսմանხրէնէ հայերէն, երկասիրոճին Պետրոս Կարապետյան, Կ. Պոլիս, 1912. Персидско-русский словарь, под ред. Ю. А. Рубинчика, т. I, М., 1970):

⁵⁵ էջ 307:

⁵⁶ էջ 362: Օրինակների թիվը կարելի է շարունակել, սակայն բերվածն էլ բավական է թվում, ըստ որում վկայակոչված հոգվածներում տարբերությունները հայերեն բնագրից միայն նշված հատվածներով չեն սահմանափակվում:

(գնված աղջկան—Խ. Թ.), դրանից հետո նրանք իրար հետ այլևս գործ չունեն (այսինքն՝ հայրն այլևս իրավունք չունի հա գնելու իր աղջկան—Խ. Թ.):

Հաջորդ հոգվածը պետք է բերենք ամբողջությամբ և՛ հայերենը, և՛ վրացերենը, նախ՝ վրացերենում ավելացվածը հասկանալու համար և ապա որպես ցայտուն նմուշ, որն իր մեջ պարունակում է փոփոխությունների բոլոր այն խմբավորումները, որոնց մասին ասացինք:

Հոգված ՀԸ=227

Իսկ եթե որ ընդ ընկերի իւրում տաքէ արծաթ կամ այլ ինչ կարասի զիւր յաւանդ, և գողացի ի տանէ առն, եթէ գտցի որ գողացան՝ կրկին տուժեսցի. ապա թէ ոչ գտցի որ գողացան, մատիցէ տէր տանն առաջի Աստուծոյ և երգուիցէ, թէ իւր շիցէ նենգեալ ամենեկին զաւանդ ընկերի իւրոյ: Ըստ ամենայն վնասակար բանի՝ յարջառոյ և յիշոյ, յոշխարէ և ի հանդերձոյ և յամենայն կորստենէ, յորում վնասակարութիւն առնիցեն, որ զինչ և իցէ՝ առաջի Աստուծոյ եկեսցեն ի դատաստան երկոցունց և որ որ ի նոցանէ ըմբռնեսցի ի ձեռն Աստուծոյ, կրկին տուժեսցի ընկերի իւրում:

Անփոփոխ և այս դատաստան պահելի է: Գողն գտեալ՝ կրկին տուժեսցի: Եւ երգման ցուցեալ է օրինակն մեզ, և երգուեալ ոչ տուժի: Եւ որ որ ըմբռնի՝ կրկին տուժի, կամ զի սուտ երգուաւ՝ յայտ եղև, կամ զի ոչ երգուեալ՝ ցուցաւ սուտ լինել, իսկ միւսն՝ զի զրպարտող եղև սուտ:

Հոգված 227=ՀԸ

თუ ვინც თავის ამხანაგს მიაბაროს ვერცხლი ანუ სხვა რაგინდარა და მოპარონ მას კაცს სახლიდამ, თუ ქურდი იპოვნონ, ერთიოთხად აზღვევინონ.

და თუ ქურდი არა ჩნდეს და ვერ იპოვნონ, მან სახლის პატრონმან ღმრთის სახელზე ასრე შეფიცოს: არც იცოდეს ვის მოეპაროს და არც ქურდის ამხანაგი იყოს, არც დიდუღამ ცოტამდინ თვითან დაემალოსთ რამე.

რადგან ასრე შეფიცოს, საქონლის პატრონმაც ხელი აიღოს. და თუ ტყუილად დაეფიცნოსთ და ფიცმან დაიჭიროს ესე, ასრე ჩნდეს: ერთიორად უზლოს თავის პატრონსა საქონლისასა.

ამხანაგსა თუ მართლა დაეფიცნოს და ქურდიც ეპოვნოს, საქონლის პატრონმა ქურდს თავისი საქონელი

եթե որ ի պահ հանձնի իր ընկերուքը արծաթ կամ այլ ինչ և այդ մարդու տանից գողանան, թե գտնեն գողին՝ շորեքկին գանձեն:

Իսկ եթե գողը չհայտնվի և չգտնեն, այն տան տերը աստծո անունով այսպես երգվի. ոչ գիտենա, թե ով է գողացել և ոչ էլ գողի ընկերը լինի, և ոչ էլ շատ կամ քիչ ինքը պահած լինի:

Թե այսպես երգվի, գույքի տերը ձեռք քաշի: Իսկ եթե այդպես երգվի և սուտ երգվի, այսպես լինի. գույքի տիրուքը կրկնակի վճարի:

Բայց թե ճիշտ երգվի իր ընկերուքը և գողին էլ գտնի, գույքի տերը իր գույքը տուգանքով հանդերձ գողից պահանջի (խնդրի): Տան տերը երգման (ու) անպատվության համար գողից պահանջի (խնդրի): Իսկ գույքի տերը տուգանքից երեք մաս տա տան տիրուքը:

მისის საზლაურით სთხოოს. სახლის პატრონმა დაფიცების საუპატო სთხოოს ქურდსა.

და საქონლის პატრონმან საზლაურიდამ სამი წილი სახლის პატრონს მისცეს⁵⁸.

4. შჩი ჩანჩი ესაქნოიძ ქრავერხნოიძ აფქად ხნ ჩაქერხნ რნაფრჩი იოიზ ჩიქქადნერჩი (აქი რნოქჩი იქ ქიორ ჩიქქადნერჩი) აქქიორჟარანოქიონ-ერ-ქარარანოქიონნერჩი, ირჩე ჩამაყათათაქან ჩიქქადრ ანჯიოთ ჯაჩსქ ქ., ს რნეჩაქათაქერ' მჩ ჯარჩ ესაქნოიძ ჩაქერხნ რნაფრჩი ქიოთ იო სეჟმ ჩიქქადნერჩი ქრავერხნ რარქმანქქიქა ჯაქაქაქქ ხნ აქქიორჟარანოქიონნერჩი⁵⁹.

5. ჯაქერხნ რნაფრჩი მჩ ჯარჩ ჩიქქადნერ ქრავერხნოიძ ქაქათა ქრნათ-ქქ ხნ, ჩანაქა ყაჩაყანსქიქ რნაფრჩი ჩქმნაქან რიქანოქაქიოქიონერ ქამ ჩქმნაქან რიქანოქაქიოქიონ მჩ ჩანჩი ქსთერჩე მჩ მათქ რიქანოქაქიოქიონერ⁶⁰.

6. იოიზ ჩიქქადნერჩი ჩაქერხნ რნაფრჩი ჩამსმათიოქამქ ქრავერხნჩი აარქეროქიონ-ქიქიქიოქიონნერჩი ჩსთსანჩ ხნ, რქიოქ ქ, აქნ რანჩ, იო რარქმანჩქერ ჩაქერხნჩი აოანბჩინ ჩათქადნერ ნიქოთ ქი რმრინსქ: *ოქჩინაქ*.

ჯიქქად ხ=155

...*ჩაჯანაქ*, რქ ქათან ანბჩინ ქანოქსქიქ ქრქბ, რანაფრქ ჟიქ ქჩნქ ს ქექ თქათანოი, ჟანბნ ჟათათაქაროქ...

ქრავერხნერ

...თუ თავის ტანისათვის რაც ითხოოს ვისგან და მიუცემლობისათვის შეაჩვენოს ვინცა, დაედება მას მღდელს სამართალში წაყოლა და მონანება...⁶¹

...ქჩ ქრ ანბჩი (რათაქერ' მარმნჩი) ჩამარ ირქ, რან ქანოქჩი მსქიქე ს ჟათანაქიო თქათანოიქ ნეიქი, აქი რაჯანაქინ აქთერ ქ ჟათი თოქ იო ა-ყაქქიაროქიონნერჩი სნქარქქქ...

ჯიქქად შჩ=202

ზიქერ ქამ ათაქნჯაქანერ სიქჩინ, რათ ქამაყ სქსეღეიქინ ენოთა მანოი მათნსქ არქანჩი ქჩეჩი, ქჩ ჩნავესაქ ათაქაქქნ ს ქიქ ჩავეამსქარქნ მჩქოთ ქჩჩინ ქ მან ჟათათაქაროქაქერ...

ქრავერხნერ

ყაზახნი და ქურდნი საყდრის ნე-ბადართვით სიკუდილის დაბეზღების ღირსნი არიან: ძველთაგან ავა-

ჯაქაქანსერნ იო ეიქერერ, სქსეღეიო ქამქიქ, მანქან მათნსქიო არქანჩი ხნ, ჩნოიქ ქ ქსე აქაქაქქნერნ იო ჩრანგ

58 ქქ 304—305; *სქ'ა ხას* ჩ. 201, 251, 265, 281, 290, 303 328, 396 ს აქქნ;

59 *სქ'ა იქჩინაქ* ჩ. 152=ჩ, 161=ქქ, 2ჩ=232, *შქჩ*=362, 377=შქქ ს აქქნ;

60 *სქ'ა იქჩინაქ* ჩ. 154=ჩ, 197=ჩქ, 231=2ქ, 254=ბქ, *თქ'ა* 267=ბქქ, 296=ბქქ, 350=შ, 362=შქქ, 375=შქქ;

61 ქქ 278, 26—28;

ზაკნი და მათთან მსმელნი და მკამელნი — ყოველთვინ სიკუდილი მათი იყოს ხსნისათვის: საშინელია მართლებით⁶².

საქათნო ზაქერისი ჩნაგებალ-ჩნ ქრავსენნიამ ზამთათათაჲსანიამ ღველთავან — ბექქაყან, ირქ ზაქერსენ ზასკაყქქ ღირქან ძველი — ბექქი-ზინ, старый, alt, ძინჯღი ზაქერსენ ჩქნ-ზინქ რან ღ — აქაღაქ, ლიოღაქ, ზრთაქ, ათათათაქ, ირქმან' რნაგქ ჩნაგებალ ალაღაქქნ = ზინა-გებალ, აქსინქნ' ათათათაქი, აქარათიქ ღ აქქ აქაღაქსენქ: ღათ ზორ ზაქაყქან რანარანქ ჩქნ რან «გათანქ გრქალ ათ ქათინა ზან ღინქ. ღინაგ... ღამ ღინქ». აქ ქერქქ ბქქ ქ ზათათათანაგქ ჩნაგებალ ბქ: ჩქქქქ მქ ირქნაქ. «...ღინჯღათან გათათამქიქქქ ქიქქქ მბდა-მბდქ ქრავ აქქარქქ ქ ბაგათიქ ანთქ, გორ ქ ქაღიქ ქათ ღქქქქ. ღ გთქაქ გქიქ ბამ ქიქანგქ ჩნაგებალ ღარქიქიქქან...» (ქ. ღაქორქან, ზაქქქ ზორქქქი ზქათათქარანქ, ღუღ ზ. სქქქაქქ, 1955, № 8, ქქ 119): ზორქქქ ქრქქქანქქ ღაქაღანგ ღარქორ აქქ ქათორ, რათ ირქ რნაგქ ჩნგამბდარქ = ათანჯაქანქ = ღამაქქქ ჩნგათორ, აქსინქნ' ჩან-გაქქქ, ირქ ქრავსენნიამ გარბქ ღ აქარღაქქა გორქ ღათ ირქ-ქათიქ (ღანგაქქქ):

ღორქად ზქ = 219

ბქქ ღარქანქქქ გორქ გქიქ ღამ გორქარ ღამ გაქქ ქნქ ქაქაქქანგ ღ ათანანქქქ, ირქ გქ იქ გქქქ გვორქ ჩარქანქ. ღქა გნქქ ათქქანგქ ღ ქორქაქქქ ქქნგანქქ ათანანქქ ქორქ ათანქ ქქქ, ქსქ მბდქ რაქანქანგქ, ქორქამ გორქ გქქანქ იქქქქ, ღ ქაღათქქქ ღარქანქქ...

ქრავსენნი

თუ ბარმა ვისაც ფურს ან ცხვარ-სა, ანუ სხვას პირუტყუს ჰკრას სა-სიკუდიანდ და მოკლას, თუ არ ი-ციან პატრონო, რომელმან ჰკრა, ვისაც სახლში, ვისაც რჩო-მაში ქნოლა, ნახევარი უნდა უზღონ და ლეში შუა გაიყონ...⁶³

ღათ ზაქერსენ რნაგქქ გორქ თქრქ ღქთქ, ირქ გორქ «ღარქანქ» ღ, აქსინქნ' გქთქ, ქქ ირქ გორქ ღ ქქქქ, რაქქ ღქთქ, ირქ ზაქ «ღარქანქ» ღ. ზაქერსენ რნაგქქ რნგბქად მათქ ქარგმანქქ ზასკაგქ ღ აქანქ, ქქ «ღქთქ ღარქანქ გორქქ», აქსინქნ' ქქ ირქ გორქ ღ ქქქქ, აქათქქქ ქ ქრავსენნიამ ღარქანქიქქქან მბქ არქად ქიქქქიქქქქქქქქ: მათქ ღათათქამ ღ ღორქადქ სქქორქ მათქ. თუ იცოდა პატრონმა, რომ მრჩო-ლეღი იყო — «ქქ გქთქ თქრქ, ირქ (გორქ) ღარქანქ ღ», ირქქ ღათათქ ღ, ირქ ღათ ღორქადქ ათაქქ მათქ თქრქ ღქთქ, ქქ გორქ ღარქანქ ღ:

⁶² ქქ 297, 15—18.

⁶³ ქქ 302.

თასუ⁷⁴—*թասու* = *թասու* (251): თეზი—*թեմի* = *թեմ* (288, 307, 309): კერპი—*կերպի* = *կերպ* (332): კუპრი—*կուպրի* = *կուպր* (181): ნავი—*նավի* = *ნավ* (364): სამანი⁷⁵—*սամანի* = *սამან* (257, 344, 366, 397): საღმნი—*սაղმნი* = *საღმნ* (331)⁷⁶: ქარტეზი—*քարտեզի* = *քարտეզ*⁷⁷:

«ბ. ქანაფა რთ ზრამანს ქაფათორაჲ ჯარგხეჲს ქ. რაღარა ჯამ ქიქსანაჲ რთ ზრამანს ქაფათორაჲ»: ვაჰბრი ქრავერხნით ზუანასით ჯ ქანაფასან, купец. სასკან, მქლიმ ჯ, ათორს ჯათარქიჲ ჯამაფრთქიონსჲ ჯარსქი ჯ ხნქაფრქ, ორ რათნ ონქ ჯას მქ ქამათ, ორ ქქაქამ ჯ ქრავერხნ რათარანსხრომ, მასანაქორაქსა ჴ. ჴორქინოქი Грузинско-русский словарь-იმ ჯ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი-იმ, ტ. IV, თბილისი, 1955, აქნ ჯ ქანაფ: მქ რათ ჯაქერხნით ზუანასით ჯ თორსათ, აქიქანასქიქიონ ქრავ რნჲ რნქი ჯ ქრქ აქიქანასქიქი რნოჲ ჯ აქნ (ზქქ), ჯამხნაქნ რნაჲ ქანაფასან ჯი ზუანასით: ჴაქერხნ რნაფრთ ქანაფ ჴოგნასქი ჰლიქ ჴ ქანაფ, რათ ჴოგნასქი ჰლიქ ჯ ჯას ქრავერხნოქ ვაჰბრი, ოთქ კონთხრთით ქრავერხნ რნაფრქ ვაჰბრი ჴაქამარ ჴ ჴაქერხნ რნაფრქ ქანაფ-ქნ: ორ ქრავერხნით ვაჰბრი ზუანასით ჴ ქანაფ, ხრით ჴ ჯას ხრანსჲ, ორ ჴ ჴაქერხნ ჴ ქრავერხნ რნაფრთ ჴოქამქი ასეფრთ ქოთჲრ ქანაფქ ჯარეოქანთიქ მათქს ჴ ჴ ოქ ქანაფასანსხრი: რაჲ Პრანსჲ, რნაფრთ ვარნიგება—ფარქფხრა რათ, აქნ ჰლიქ ქნჯაქს ჴა, აქსქი ჴოთ ჴაროქ ჴ ქერარხრქ ქანაფ-ქნ, რან ქანაფასანსხრქ: ქნჯაქს ჴათხნსხრ ჴათაფაქი, არეაქაფნ Პაქქი «მქნარქ ქრავ ქრაქონქი ჴ ორხნაფრთქიან» აქ-ქათოქიან მხჯ Პქქი Პოქ Პათათანაფრქ ქრავერხნ ქამრეფრთქიან ოთქ ჴოქამქი ვაჰბრი ქარეფანქამ ჴ торги ჴ ოქ купцы. ქერჯაქს ჴაქაფაქან რათარანთ ჴ ჴაქერხნ ქანაფ რათ Პქამჲ ჴ რქამქ ქრავ ქანაფ: ქნქიქ აქა ამხნსჲ ჴ სქათი ონსნაქიქ Პსნჲ ჴაქერხნ რნაფრქ, Პრქ ქარეფანოქიონს ჴ ქრავერხნ, აქათჲ, ქნჯაქს ჴ Პათ, ოთქ ჴოქამქი ვაჰბრი ქარეფანოქ ხნ Პქ მქ ქანაფასანსხრ, ქნჯაქს Პაქასქი ჴრ ჴ ქნჯაქს ქარეფანქამ ჴ Პ. ჴრხსქქი Პ Პ. რარეაქსი ჴრათარასქიქიონთ (Купцы обязаны с дозволения царского и городских начальников производить торговлю), აქ ქანაფ ჴ რთ აქამ ჴათამქ ქარეფანოქ ხნ აქას. «ქანაფქ ქაფაქორქ ჴრამანსოქ ჴარეფაქორქ ჴამ რაღარქ Პაქოთქანსხრი რთ ჴრამანს ქაფაქორქ»: სქს ვაჰბრი რნოქ-ხნსჲ ქანაფასანსხრ, Პთა ჴათამქ ქქარეფანქ როქოქქი აქ ქერაქ:

74 Գ. Չսեբինովի բառարանում չկա:

75 Նշենք, որ հայերեն սահմանը Դատաստանագրքի վրացերեն թարգմանության մեջ օգտագործված է, եթե չենք սխալվում, ութ անգամ և զրեթի միշտ վրացերեն *სამშღვართი* բառի հետ (բացասությունը երկու դեպք է, երբ վրացերեն բառը, թվում է, չէր կարող կցվել)։ Հայերենից փոխառյալ վրացերեն սահմանի-ին տանի, ինչպես սկզբնապես հայերենում, բաժնագիծ, սահմանաշերտ անվար հող, հանդադիծ, հանդասահման (բարբառներում՝ եռանդ, միջնակ, միջակ, սոնա, զահման և այլն), սահմանաբար, *межа, das Gewende* իմաստը. իսկ *სამშღვართი-ն*՝ ընդհանրապես սահման իմաստը։ Հետևում է, որ սահման բառը հայերենից վրացերենին է անցել շատ խորը անցյալում։

76 იყუნენ რიგის დადებით და კანონის ბძანებით, დაწერილი საღმწის, სამართალი დადვეს სისხლისა (331), *იერე ქარყმანოქიონს* *ქ* *ზაქსრს* *ენაგრე* *პ*2*მ.* *ზიფაძე* *ს*ს*ყრე* *თიფ.* *«*სათადაქის *ორინაგრეოქიონს* *ს* *კანონის* *ზ*რამანს *გ*ნსარსაქ *თ*აფმს *ქ* *გათათ*—*თან* *გ*ნს *არსან*»: *ქ*რავსრსნს *დაწერილი* *ს*აღმწი *ქ*რავმანოქიონს *ქ* *ზაქსრს* *ნ*სკარსაქ *თ*აფმს: *ქ*რავსრსნს წერა—*ბ*ერა—*გ*რსქ, *ზ*სარსქ, *გ*რსქ, *ზ*სარსქ, *დაწერილი*—*გ*აბსრქ*ქ* *გ*რქაძ, *ზ*სარქაძ: *ქ*თაქმანგქ *ზ*აქარქ *ზ*ნაგოქს *პ*სიარგრქგ *მ*სკიძ*ქ* *წ* 3683 *ს*აღმწის—*თ*აფმსი *გ*რქგ *ზ*ათსკავსქ *ქ* (*თ*ფმს)—*თ*იფიძი *ს* *ენ*გორქნსკსქ *ქ* *ს*ოლომონისათ—*თ*იფიძის*ქ*—*თ*აქ*ქ* *ქ*. *მ*სქქრსქ*ქ*—*მ*სგქ (*ს*ამართალი *ს*ომზური, ქართული ვერსია, ტფილისი, 1927, *ქ*გ 113) *თ*იფიძის *ქ* *ზ*რათარსკსქ *ქ*. „...რიგის დადებით და კანონის ბძანებით დაწერილით *ს*ოლომონისათ, სამართალი დადვეს სისხლისა“—*ორინაგრეოქიონს* *ს* *კანონის* *ზ*რამანოქ*ქ* *გ*რქაძ *მ*იფიძის *ქ* *თ*იფიძის *თ*ათმანსგქს *არქან* *გ*ათათათან—*თ*რ *ანქიამათ* *ქ*: *მ*იფიძის *ქ* *ზ*ათ *რ*ათ*ქ* *ზ*რათარსკი*ქ* *ქ*ანს (*«*Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI*»,* Тифлис, 1887, *ქ*გ 319*);*

77 და ურჯულთა სამის წილისაგან ერთი მიეცეს—ასოცდაორი დავკანი ფლური და ორი ქარტეზი, რომელია ქალადი, რომ არა აქუს შნო წმინდის ემბაზისა (152)—*იხილ. ანონიმური*

ზღნერ, որ წათათათანაგვრის ქრავებრენ ჟამრავროქიან მხე კან ზან
აქნაქიარ რათერ, որინე XVIII ე. ქრავებრენი ზამარ მხე არენე დქარ ჯ
არმენიქამ ზამარენ (ორიქნათი ერანე ქრავებრენი ლნ ანგელ სკათმ არენე
ქრავ მათენაგვროქიან სკერნაქორიქი), ათკაქნ ანგელ ლნ ზაქერენიქ:
სკერნაქი რათერიქ ლნ. ადარაკ-ქ, ადართ-ქ, აქარაკ-ქ, რქლ-ქ, აქლ-ქ,
(აქრქ), აქრათ (ერათ), აქათქლ-ქ, ჯნო (ჯნორ), ჯქქმარქათ-ქ (ჯქქმარქათ) ლ
ათქ⁷⁸:

ზერქ (სკერნაქიან ზამარ—ს. შ.) ლერე მათიქ მხერ თან⁷⁹ 122 თსქ ჟანსკან ლ ლქო რარ-
ათქ, არ ჯ მოქქ, არიქნათი ჯინქ ჯნორე სორე აქარაკი:

სკა მხერეროქრ ჯათავოქნ მარქმანოქიან ჯ ზაქერენ რნავრქ მ ჯოქლადქ ჯათქაქ
ჯათქლადქ. აქსქ აქარაკიან⁸⁰ ქერქ მათანგ მქნ ქქქ⁸¹ ზარქრ რან ლ ლქო ჟსკან ლ ლქო
რარათქ, რანქი იქ იქნქ ჟქნორ⁸² ათარაკიან⁸³ შ. ჯორქნოქრ აქი რათქ ზამარ რეროქ ჯ
ქქაქნ მქ ქქაქიქიან ლ ჟა მქქმარ შოქ წათათათანაგვრქ ქრავებრენ მარქმანოქიან ქერქ
რერქლად ჯოქლადქ ჯ, იქ რავათოქლ ჯ. „წეროქლიდ მოქქმობა, письменное удостоверение“—
ერათქ ქქაქიქიან, აქქერქ⁸⁴ რავათოქლ ჯ აქქან, ქქქან ზათქანგქ-რავათქლ ჯ წათათ-
ათანაგვრქ მარქმანქლ. „ლოქქლია ქქლადქ“ — „ორ ჯ მოქქ⁸⁵: მარქმანქ ჯმან ჯ ზათ-
ათანაგვრქ ლან ჯ. მქქქერქ-ქქქ, ლ არიქნათი ქრავებრენი ზამარ ლქათქ ჯ იქნგქ
ჯაქერენ რნავრქ მ ჟამრავროქიან, აქი აქათქათოქ ეროქ ჯ, არ ქრავებრენოქ ათქა წაროქ
რათქ ზაქერენ რნავროქ ჯქა (სამართალი სომეზოქ, ქართული ვე-სია... ჯქ 248):

ქქქქანქ ჯაქარქ თოქ. ზრათარაკიქიან ჯქქქანქერქ მარქმანქ ლ
„2 картеза, то есть письменное удостоверение, что они не крещены“—„ლქო რარ-
ათქ, აქქერქ⁸⁶ ერათქ ქქაქიქიან, არ ზრანქ მქრქლად ჯქქ“ („Сборник законов“...
ქქ 265), არ ანქმათოქ ჯ მარქმანქლ წაროქ ზათქანგქ ჯ ქო სოქორაკან, რქქქ ქამათოქ⁸⁷
ქქქქ, ერქ, ზამანქ, ერქ, ზოქლართქ ლ აქქ: მათქან ქერქ რერქლად ჯათქლადქ ჯ აქქ⁸⁸
ქ, არ თქქაქ ჟქქოქ წაროქ-ქ ერათქანქ მქრქლად ჯ ლ იქქქ რან ქქ ლაროქ ჯქანსქქ: ჯოქლ-
ადქ ჟოქრქ მარქოქ არქან ერქ მათქნ ჯ ლ ათქმანქლად ჯ 365 ჟანსკან: მათქან ლერქ რქქათქ-
ქან ჯ აქქანქ მათქანქანქ, ქქქქლად ჯ იქ მქ მარქოქ არქან ქქქქ ერქ⁸⁹ 365 ჟანსკან, აქქ⁹⁰
1/3, ერქ, რათ შ ჟამრავროქიან ჯქქქანქ(ზერქ)ქ ზაქქარქ=122 ჟანსკან ლ 2 რარათქ. აქქ-
ჯაქოქ ჯ, არ წაროქ-ქ ჟანსკანქ ლოქორქანქ ჯ, მანქ ერათ: ლქ ქოქ, წაროქ-ქ ერქან ერ-
მაქანქ მქრქლად ქქაქლად ჯ იქ მქანქ წათათათანაგვრქ შ ჟამრავროქიანოქ, აქქ მათქორქ
მაქქერქოქ ლ აქქოქ (თქ⁹¹ მქმათათქანქ რათარანქ):

78 მათქნ ზან, არ სოქნ რათავანქლ ლქქლად ჯ იქ მქ ქქქქანქ ჯაქარქ ჯაქ-
ქანქანქ ოქნქერქქ ამქოქქ რათქ ზქმან ქოქ, აქქ მქანქ ერქ ლქქოქ მათქ⁹² მქქმარ
შოქ წათათათანაგვრქ ქრავებრენ მარქმანოქიან: ქქქქანქ ჯაქარქ ჯაქქანქ ოქნქერქქ
ათარქ მათქ⁹³ მათქ-ჯოქნსკანქ ჟათათათანაგვრქლ ლქათქ ჯქქ იქნგქ, მხე ზაქქარანოქ-
ქიან—არმენიქანქ კან ზან აქქათქ:

ლქათქ ჯქქ იქნგქ ზან აქქ ლარქქ ზაქქარანოქიანქ, ოქნსკ. წათათათანაგვრქ ქრ-
ავებრენ მარქმანოქიან 251 (=ჯაქერენ რნავრქ 101=მ, 11, 62) ჯოქლადქ რათ ჯ. მქქქერქ-
ქქქ ზრათარაკიქიან სქქოქ ჯ აქქან. „ადგენ ქქლნი სოქლადქოქ, ჯქლნი კოქქოქსა
ჯქლნი გადქსა, ჯქლნი მქქოქსა გვართა მანსქსთა, ჯქლნი იოქქოქსა. ვქქნი იქო სანქლნი
მათი: მაქა, ნოქ, იქქლ. მექქა, იქქთერა“ (სამართალი სომეზოქ, ქართული ვერქსა, ტქოქსი,
1927, ქქ 84): ქქქქქ ანოქნ ჯ ქრავებრენოქ იქქთერა—ქქქქქ: ჯაქერენ რნავრქ ზა-
მაქათათქანქ თქქ ჯ ლ მქ რათ: ჯაქერენ ჯქოქქოქ, ზოქანარქ, ლქქ ჯ ლქქსა, ათანგ
ქათანქათქანქ, ლ მარქმანქლ ჟა ერქანქ ჯ ერქანქ მქქ რათ იქ მარქმანქ ქქქქქ, არ ზა-
ქათარქ ჯ ქქქ ქქქ=ლქქქ=ლქქქ (ქ. შოქქქქ თრამარქოქიან თსქ ლქად აქქქქ ზქნ მქ
ქქოქქოქ, რან ქქქქანქქ ლოქქქ ჟამრავრქლად ზამარქოქ № S 3683 ჯქოქქქ ჯ, ლქქ ჯ
და თერა ლ ქ. შოქქქქ აქქანქ ჯ ზრათარაკქქ):

მქქქაქქ ქქქქანქ ჯაქარქ ჯაქქანქ ოქნქერქქ ქო ზრათარაკიქიანქ (სამარ-
თალი სომეზოქ, ქართული ვერქსა, ჯქქქქქქქქ ვაქქაქქ მე-VI-ის ბოქანქოქ, გომოქსა ლქ-
ონ მექქქქქ-ბეგქ, ტქოქსი, 1927, ქქ 247—248) ჯ. მქქქერქ-ქქქ ლა ლქქ ჯ მქ რა-
თარანქ, იქნ ერქქქქლად ჯ 26 რათ:

Այժմ մի քանի խոսք Դատաստանագրքի հայերեն բնագրի և վրացերեն խմբագրության հոգվածների համեմատական տախտակի այն առանձին կետերի մասին, որոնցում հոգվածների համապատասխանության տարբերություններ կան մի կողմից մեր նշածի, մյուս կողմից՝ նախորդ ուսումնասիրողների:

Այսպես, ըստ մեր կազմած տախտակի վրաց. $203 = 53 = \text{Բ}, 1, 34$, ըստ մյուսների (Բաստամյանց, Կարստ, Տեր-Հովհաննիսյան, Մելիքսեթ-Բեգ, Դուլիձե) $= \text{Բ}, 1, 36 (= 81)$: Ճիշտ է, 203 հոգվածն զգալիորեն տարբերվում է 53 -րդից, սակայն կան երկու-երեք հիմնական կետեր, որոնք աներկբա են դարձնում, որ 203 հոգվածը թարգմանությունն է 53 հոգվածի և ոչ 81 -ի, որից տարբերվում է արմատապես, որովհետև $203 (= 53)$ և 81 հոգվածներում բոլորովին տարբեր հարցերի մասին է խոսքը: Հայերեն բնագրի Բ խմբագրության $1, 36 (= \text{ԱԳ}, 81)$ հոգվածը վերաբերում է «Յաղագս դատաստանաց զկոյս խօսեցեալ խարողաց» («վասն որ զկոյս խօսեալ խարեացեն մալազք»): Մինչդեռ $53 = \text{Բ}, 1, 34$ հոգվածը վերաբերում է առևանգությանը. այդպես է նաև 203 -րդ հոգվածը: Բացի դրանից.

Հոգված 53

Իսկ եթե յետոյ կամեցան (բաժանվել—և. Բ.), ապաշխարութեամբ կարգեսցին, որպէս և զայս ցուցեալ է կանոնաց:

...Եւ այդ ճշմարիտ դատաստան է յեկեղեցի:

Հոգված 203

Ըստ մասնագետների և առաջին և երկրորդ մասերի հիման վրա, և երկրորդ՝ դա ոչ թե վրացերեն թարգմանության մեջ եղած հայկաբանություն-արմենիզմների ցանկ է, այլ, ինչպես նշել է աշխատասիրողը բառացանկի վերնագրում.

«Յաղագս դատաստանաց զկոյս խօսեցեալ խարողաց» («վասն որ զկոյս խօսեալ խարեացեն մալազք»): Մինչդեռ $53 = \text{Բ}, 1, 34$ հոգվածը վերաբերում է առևանգությանը. այդպես է նաև 203 -րդ հոգվածը: Բացի դրանից.

...Եւ այդ ճշմարիտ դատաստան է յեկեղեցի:

Այս կետերը, ինչպես նաև «Հարագաղան» (վրաց. ձուր Նադիր — Հարագաղան) բառը կան միայն 53 -րդ հոգվածում և չկան $81 = \text{Բ}, 1, 34$ հ., ուստի 203 հոգվածը թարգմանությունն է 53 -րդ հոգվածի:

Վրացերենում չկան հայերեն բնագրի նախադրության $I—VII$ և $IX—XI$ գլուխները: Բացի դրանից, և. Մելիքսեթ-Բեգը և Ի. Դուլիձեն նշում են, որ վրացերենում չկան նաև հայերենի հետևյալ հոգվածները. առաջին մասից՝

Այդ բառացանկը կազմված է նախ, Հայկական օրենքների և առաջին և երկրորդ մասերի հիման վրա, և երկրորդ՝ դա ոչ թե վրացերեն թարգմանության մեջ եղած հայկաբանություն-արմենիզմների ցանկ է, այլ, ինչպես նշել է աշխատասիրողը բառացանկի վերնագրում.

«Յաղագս դատաստանաց զկոյս խօսեցեալ խարողաց» («վասն որ զկոյս խօսեալ խարեացեն մալազք»): Մինչդեռ $53 = \text{Բ}, 1, 34$ հոգվածը վերաբերում է առևանգությանը. այդպես է նաև 203 -րդ հոգվածը: Բացի դրանից.

...Եւ այդ ճշմարիտ դատաստան է յեկեղեցի:

Այս կետերը, ինչպես նաև «Հարագաղան» (վրաց. ձուր Նադիր — Հարագաղան) բառը կան միայն 53 -րդ հոգվածում և չկան $81 = \text{Բ}, 1, 34$ հ., ուստի 203 հոգվածը թարգմանությունն է 53 -րդ հոգվածի:

Վրացերենում չկան հայերեն բնագրի նախադրության $I—VII$ և $IX—XI$ գլուխները: Բացի դրանից, և. Մելիքսեթ-Բեգը և Ի. Դուլիձեն նշում են, որ վրացերենում չկան նաև հայերենի հետևյալ հոգվածները. առաջին մասից՝

Այդ բառացանկը կազմված է նախ, Հայկական օրենքների և առաջին և երկրորդ մասերի հիման վրա, և երկրորդ՝ դա ոչ թե վրացերեն թարգմանության մեջ եղած հայկաբանություն-արմենիզմների ցանկ է, այլ, ինչպես նշել է աշխատասիրողը բառացանկի վերնագրում.

«Յաղագս դատաստանաց զկոյս խօսեցեալ խարողաց» («վասն որ զկոյս խօսեալ խարեացեն մալազք»): Մինչդեռ $53 = \text{Բ}, 1, 34$ հոգվածը վերաբերում է առևանգությանը. այդպես է նաև 203 -րդ հոգվածը: Բացի դրանից.

...Եւ այդ ճշմարիտ դատաստան է յեկեղեցի:

34 (=53), 39 (=92), 121—124 და სხვათაგან 38 (=72)⁸¹; Այս վերջինը, իրոք, չկա վրացերենում, չկան նաև 121—123 հոգվածները, այն պարզ պատճառով, որ դրանք չկան նաև Գ (Ա) խմբագրությունում, որի թարգմանությունն է վրացերենը: Ինչ վերաբերում է 34, 39 և 124 հոգվածներին, ապա դրանք թարգմանվել են և կան վրացերենում: 34-րդ հոգվածի մասին վերնասացինք, նույն ձևով էլ կարող ենք ցույց տալ, որ 39 և 124-րդ հոգվածները համապատասխանում են վրացերենի 242 և 374-րդ հոգվածներին: Մյուս կողմից, և. Մելիքսեթ-Բեգը և Ի. Գուլիձեն չեն նկատել հայերենի մի հոգված, որն, իրոք, չկա վրացերենում, այն է՝ ՃԿԸ (168=I, 77) հոգվածը: Նույն ուսումնասիրողները նշում են դարձյալ⁸², որ վրացերեն թարգմանելիս ավելացվել են որոշ հոգվածներ, որոնք չկան հայերենում, այն է՝ վրացերենի 242 և 374 հոգվածները: Սակայն վերն արդեն ցույց տվեցինք, որ դրանք թարգմանություններն են հայերեն բնագրի 92 (=I, 39) և 224 (=I, 124)-րդ հոգվածների: Կարելի է նշել միայն երկու դեպք, երբ վրացերեն թարգմանության տվյալ հոգվածի ուղղակի համապատասխանը չկա հայերենում, սակայն երկու դեպքում էլ դրանք ձևված են հայերեն տվյալ հոգվածից, այլ կերպ՝ հայերեն մեկ հոգվածը դարձել է երկու հոգված. վրաց. 229 և 230=80 (II, 45) և վրաց. 318 ու 319=169 (I, 78): Բացի դրանից, հայերենի ընդարձակ Բ (=II, 1) հոգվածը կա վրացերենում և =152 հոգվածին: Սակայն նույն այդ հոգվածը կոտորակվել է նաև 28 հոգվածի և տեղադրվել վերջում որպես 403—430 հոգվածներ: Ահա հիմնական գծերով Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի վրացերեն թարգմանություն-խմբագրության ընդհանուր պատկերը:

Անհրաժեշտությունը թելադրում է ասել մի քանի խոսք նաև Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի վրացերեն խմբագրության ուսերեն թարգմանության մասին, բայց որում նկատի ունենք շրջանառության մեջ գտնվող՝ Ա. Ֆրենկելի և Գ. Բաքրաձեի հրատարակությունը: Վերն ակնարկեցինք, որ ուսերեն հրատարակության մեջ հաճախ աղավաղված է հենց թարգմանվող բնագրի՝ վրացերենի բովանդակությունը (մի օրինակ էլ բերեցինք), այժմ մի քանի օրինակով հաստատենք ասածը.

Վրացերենը

Ռուսերենը

Հոգված 233

და თუ მას თეთრის პატრონს შეაჩნდეს, რომ ჭყუილად დაეფიცოს, ერთიოთხად უნდა მისცეს გირაოს პატრონსა.

Ежели откроется, что он ложно присягнул, то обязан заплатить залогодателю в двое.

Իսկ եթե սպիտակի տիրոջ համար կպարզվի, որ սուտ է երդվել, մեկին չորս պետք է տա գրավի տիրոջը.

Իսկ եթե կրացահայտվի, որ նա սուտ է երդվել, ապա պարտավոր է վճարել գրավի տիրոջը կրկնակի:

⁸¹ Տամարտալի სომეხური, ქართული ვერსია... էջ 245. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I ... էջ 597:

⁸² ნույნ თხზომი:

Հոդված 323

იმგვარად, — რომელსაც მოქადაგეს
გარიგებაში ეკრას და მამკუღარიყოს
ჩვეულობაზე.

Таковому же осуждению под-
вергаются и те духовные особы,
кои при разбирательстве дел,
ударив кого из тяжущихся,
убьют.

Սա ճիշտ թարգմանությունն է հա-
յերեն բնագրի (հ. ՃՀԳ).

Նմանապէս և որ ի վարդապետէ
վասն խրատու հարեալ է և մեռեալ,
բայտ սովորութեան:

նույնպիսի դատապարտության են
ենթարկվում և այն հոգևոր անձինք,
ովքեր գործի քննության ժամանակ
հարվածելով ոտիսներից մեկին, կրա-
պանեն:

Հոդված 325

მამათა, ვისაც შვილნი მისნი არ
მორჩილობდნენ, რაც რომ ხუდებოდეს
საქონლისა მათგან, მისცეს მათ სიყა-
რულითა...

Отцы обязаны давать послуш-
ным сыновьям следующую им
часть из своего имения...

Հայրերը, որոնց որդիները չեն
հնազանդվում իրենց, ինչ որ ինչ-
քից հասնում է նրանց, տան սիրով...

Հայրերը պարտավոր են տալ հնա-
զանդ որդիներին իրենց կալվածքից
նրանց հասնող մասը...

Օրինակների թիվը կարող ենք շարունակել, սակայն բերվածն էլ բավա-
կան է թվում պատկերացում կազմելու համար: Ավելացնենք նաև, որ ուս-
սերենք երբեմն նաև կրճատում է հոդվածը և այլն: Մխիթար Գոշի Դատաս-
տանագրքի վրացերեն խմբագրության ուսսերեն թարգմանությունը թարգ-
մանություն չէ այդ բառի իսկական իմաստով. այսինքն՝ ստուգագույն-հարա-
դատ վերարտադրություն չէ թարգմանվող բնագրի, այլ ազատ վերաշարա-
դրանք, որը տալիս է հոդվածի (օրենսգրքի) միայն ընդհանուր բովանդակու-
թյունը: Այդ թարգմանությունը գիտական չէ և գիտական օգտագործման հա-
մար չի կարող հանձնարարվել: Ուստի Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի
վրացերեն խմբագրության ուսսերեն թարգմանության հարցը մնում է օրա-
կարգի մեջ և պետք է իրականացվի:

Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի հետ կապված վերջին երկու հարցը,
որ քննվելու է այստեղ, վերաբերում է նախ այն խնդրին, թե կիրառվո՞ւմ էր
արդյոք այդ խմբագրությունը վրաստանում, ունե՞ր պարտավորիչ ուժ և եթե
այո, ապա ի՞նչ շափով և ի՞նչ շրջանակներում: Այս խնդիրը, սակայն, նույ-
նանման հարցադրմամբ կապվում է վախժանգի ամբողջ Հավաքի հետ: Հի-
շեցնենք, որ Հավաքն իր մեջ ընդգրկում է հետևյալ միավորները. 1. Մով-
սիսական օրենքներ, 2. Հունական օրենքներ, 3. Հայկական օրենքներ, 4. Կա-
թոլիկոսների օրենքներ, 5. Գեորգ թագավորի օրենքներ, 6. Բեքայի և Աղբու-
ղայի օրենքներ և 7. Արքայազն վախժանգի օրենքներ: Այս օրենքները կարե-
լի է բաժանել երկու խմբի, ինչպես արել են Հավաքի ուսսերեն երկրորդ հրա-
տարակության հեղինակները՝ Ա. Ֆրենկելն ու Դ. Բաբրաձեն. ազգային վրա-
ցական օրենքներ և օտարերկրյա օրենքներ: Թե՛ ամբողջ Հավաքի և թե՛ նրա

მხვ მათნოვ ორენენერქი აკუ ხრქოუ ჟამერქი გორბაგროცქანს თუ აკართაქორქუ ნოქი მათინ თარერხ ხნ ხელს ნოთომნასქროღენერქი კარბქენერ: ნიძანჲ, ჰნკ-აყენ ორინასკ ო. ჶამერაკორ-ორერქანერ, აოზასარასკ ძქათს ხნ ლამეროღ ჶაქარქი ლ ჰრენ⁶³ აქაქსანგქ ორენენერქი აკართაქორქუ ნოქერ, ჶხთლასყენს ჶაქკასკან ორენენერქი აკართაქორქუ ნოქერ აკრასთანთომ: ნოქენ კარბქენს ჶ ჶაქსკ. ღოროღქენერ: კომა ღლოღოქი, ჰქქანს ღაგრაათქონ-წოქარანსკ-გო, ღ. ღაგრაძსქი ლ აკქოგ კარბქოქ აკრასთანთომ გორბოღ ორენენერ ხელს ჶ ღაგრაოაყენ აქაქსანგქ ღონ ორენსაგქერერ: ჶაგრაოზათლენსქი თუ ჶოღკასქი კარბქოქ აკართაქორქუ ნოქ ონენერ მქაქს აქაქსანგქ ორენსაგქერერ, ჰსკ ჶაქარქომ ხელბ მქოთ მქაქორენერ ონენსქ მქაქს ოქანოკს, კრავოცქი ჶკანასკოქქონ ლ მქაქს აქს გესერქი ჶამარ, ხერ ხრთ ორენენერერ ღაქარარ ჶქენ: ჶხთარერერასკან ჶ ჶაქსკ. კაროთქი კარბქერ, ორქ ჶამაძაქს აკართაქორქუ ნოქ ონენსქ ჶ აქაქსანგქ ორენსაგქერერ, ჰსკ ჶაქარქომ ხელბ კრავასკანს აოღკასქენ მქოთ ორენენერერ ონენსქ ხნ აოღკასქ კარგქ ოქანოკს ჰრაქოქენქი ნოქ. ჶაქარქომ ხელბ ოთარერქერქა ორენენერერ ნოქსაყენ ოქანოკს ჰრაქოქენქი ნოქ ხნ ონენსქ, ღაქგ ხრქოროღ კარგქ⁶⁴: კანს აკქ თსასკესთენერ ლა:

აგრაქაქს აქაქსანგქ ჶაქარქომ ხელბ ორენსაქამერქი გორბაგროცქანს ლ გრანგ აკართაქორქუ ნოქი ჶარგქენ კრავ სოქსთასკანს ჶხთაგოთოღენერქიგ კერგქენ თასნამქასკენერომ ანოგრაგარბსქ ხნ ო. აკკერქქქქქქ⁶⁵, ჰ. სოქოქოქლადსქ⁶⁶ ლ ჰ. ღოქქბსქ⁶⁷:

ო. აკკერქქქქქქ კანსაქსაბ ჶ ჶკამარქთ გქერქერქი კრთ ლ აქს კარბქქენს ჶ, ორ აქაქსანგქ ღონ ორენენერერ აკართაქორქუ ნოქ ონენსქ, აასკასქს გორბოღ ორენენერ მქაქს აქაქსანგქ ორენსაგქერერ ჶქერ, გორბომ ჶქენ ჶაქარქი მქოთ მქაქორენერერ ლა: აქაქსანგქ ორენსაგქერერ კქრათოქქანს ნასქასაქათქოქქონ ონენერ მქაქს, ოროქსთს ოათარანსქერერ ჰრაქოქენ ონენსქ კქრათოქოქ ჶაქარქომ ხელბ მქოთ ორენსაქამერქენ თუ ნოქერერ ლა, ხქს გრთ ანგრაბქსთოქქონერ აოღკასქენ:

ჰ. სოქოქოქლადსქ ჶასკასასკანს კარბქქენსქ ჶ ჶაქთენომ აკუ ჶარგქი კასაქსკოქქამერ, ნა მსკ გრომ ჶ, ორ აქაქსანგქ ღონ ორენსაგქერერ აკართაქორქუ ნოქ ონენერ აქეროღ აკრასთანთომ, მსკ ჶქ სქს აქს აკქაქქსქი ნოქ ონენერ ლ, ღსასკანსარ, ხგრაქსაგნომ ჶ, ორ ხქს აქაქსანგქ ორენსაგქერქი აკართაქორქუ ნოქერ აკქამასკანს ჶქ, აოაქსქ ლა ნქაღ აქსთქ ჶ ქქენს აქაქსანგქ ჶაქარქომ ხელბ მქოთ ორენსაქამერქი აკართაქორქუ ნოქერ:

ღაგრაოქოქ ო. აკკერქქქქქქ ლ ჰ. ღოქქბსქ, აქსთქ ჶ აასქ, ორ მქოთ თოთომნასქროღენერქი კარბქქენერერ აკუ ჶარგქი კასაქსკოქქამერ კაქმ ჶქსთქს, კაქმ მქასკოქამასქ ხნ ლ ოქს ჶქამქაბ გქათოქქანერ ჶაქთსქ ღოქოქ ქასათერქი აქეროღოქქანს კრთ:

ჰ. ღოქქბსქ ჶქამსაქოქ ქასათერქოქ გოქგ ჶ თაქქს, ორ აქაქსანგქ ორენსა-

⁶³ ო. აკქ თსასკესთენერქი მათინ აქსქქი მანერამასქ თსქ ᰁ. ღოქქბსქ თოთომნასქროქოქქენერ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, ჶქ 637—640;

⁶⁴ ალ. ვაქგეშვილი, ნარკვევებო ქართული სამართლის ისტორიიდან, წ. I, თბილისი, 1946, ჶქ 18;

⁶⁵ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I, ქართლის სახელმწიფოებრივი წყობილება გვიანფეოდალურ პერიოდში, თბილისი, 1952, ჶქ 79 ლ ჶაგქ;

⁶⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, ჶქ 637—662;

գիրքը գործող և պարտավորիչ ուժ ունեցող օրենսգիրք էր: Բացի դրանից, նա հատկապես քննում է նաև Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի վրացերեն խմբագրությունը, գործադրության և պարտավորիչ ուժի հարցը և դարձյալ հաստատում, որ Հայկական օրենքները վրաստանում գործադրվում էին մյուս օրենքների հետ միասին և պարտավորիչ ուժ ունեին: Բերենք այս իրողությունն հաստատող մի քանի փաստ:

Իր Օրենսդրքի առաջաբանում արքայազն Վախթանգը դիմում է դատաւորներին, ասելով, որ իմանան իր Հավաքի մեջ մտած բոլոր օրենսխմբերը, կշռադատեն դրանք և որը ավելի լավ կհամարեն ու որին իրավունք կտան, նրանով էլ դատեն ու արդարադատություն անեն⁸⁷։ Այսպիսով, ինքը՝ օրենսդիրն արդեն պարտավորիչ ուժ է հաղորդել իր Հավաքի բոլոր օրենսխմբերին, այդ թվում և Հայկական օրենքներին։

Որ Հայկական օրենքները Վրաստանում գործադրվում էին և պարտա-
վորիչ ուժ ունեին, հաստատում է նաև արքայազն Դավիթը, որը իր հոր՝ Վրաս-
տանի վերջին թագավոր Գևորգ XII (XIII)-ի հանձնարարությունով կազմել է
ավելի քան դարձակ օրենսդիրը⁸⁸, ուստի նա քաջ ծանոթ էր իր հայրենիքում գոր-
ծող օրենքներին: «Վրաստանի պատմություն» իր աշխատության մեջ արքա-
յազն Դավիթը գրում է. Վրաստանում «уголовные преступления судимы
были особенно по Греческим Уставам» — «քրեական հանցագործություննե-
րը դատվում էին հատկապես հունական կանոնադրություններով» — աշխուհե-
տե. «Царь Вахтанг... управлял кротко и благоразумно Ивериею по
законам Греческим, а для купечества по законам Армянским» «Ասխ-
թանգ թագավորը... մեղմությամբ և խոհմտությամբ կառավարում էր
Վրաստանը հունական օրենքներով, իսկ վաճառականության համար՝ հայկա-
կան օրենքներով»⁸⁹:

«К сему царевич Давид при-
сокупил, что при царствовании в Грузии родителей его и предков края
сей управляем был: 1. Законами пророка Моисея. 2. Законами греческих
императоров... 5. Законами армянскими относительно торговли»⁹⁰.

Վախթանգ VI-ի և արքայազն Դավթի վկայությունները հաստատվում են մի շատ ուշագրավ փաստաթղթով ևս՝ վրաց սովորութական իրավունքի ժողովածուով, որը կազմվել է XIX դարի սկզբներին⁹¹։ Այս ժողովածուի առան-

87. „ხოლო ესეცა სცანთ, იგულებთ და იგულისმოდგინეთ, და რომელიც გენებოსთ და უმჯობეს გიჩნდესთ, მით სჯიდეთ და სამართალსა იქმოდეთ“—ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, ლ. 478, *ჟამი* „და რომელიც ენებოს მოსამართლესა, მით იქმოდეს სამართალსა“—*ეს ირ (ориса-ир)* *ირაქინ* *ირაქინ* *თა* *ყათაქირე*, *ზრანი* *ქ* *ყათათათან ანხა*—*ანჟ*, ლ. 479.

⁸⁵ *Sh'a* სამართალი ბატონისშვილის დავითისა, ტექსტები გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო დავით ფურცელაძემ, თბილისი, 1964.

⁸⁹ *მწიგ ჯე 0204. თხ'ა ზაის ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. I, ჯგ 652.*

90 «*ღნეკ ირთამ არეკაყაღს ჴაძქიჲრ აძესაფერხე, ირ ჳრათათანთამ ირ ჰნოღნერიც ის ხაქანხნერიც*
ქაფათქორთქჳანს ჰამანახე აკჳ ხრქირე ჳათაქარქით ჳრ. 1. შოქსხ მარეკარხიც ორხნგხნერიც,
2. ჳინახანს ჳაქერხიც ორხნგხნერიც... 5. ჳაქლახანს ორხნგხნერიც» ათხარქი ძხრარხერიცა —
ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. 1, 653;

⁹¹ „Обычаи, введенные при грузинских царях законом“: *Առաջին անգամ հრատարակվել է 1887*. „Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI“, Тифлис, 1887, № 365—387; *Այս հուշարձանի ქრებრენ რნაღირდ ზაქათნარებრქლ Ⴡ 1930-აქან ზქანნებრენ აეროზ*. *შ. ზოდვოჯქილ ლეოქელ Ⴡ რათარაქქლ ძოქოქათილქლ*. მასალეზი სექართ-

ბქნ ყლიქსნერი თაკ ზღოამსერ კან კაღამიღნერი კიღამიგ, მს თქჯალ ყქსიამ
 სქარაფრქად ქრამაზარაქრიქიონერ კარყაქირსქია, ჳაქსქანგი ჳაქარქ
 ორ ორსნსქამქ ორ ზიღქამზ ღერ კქრამქიამ: მკსაქსა, სიქირიქსაქან ქრამ-
 ქიონქ აქა ქიღქამქი 10-რე ყქსიამ ქიიერ ანჯარქ ყიქერ ყრამ ყნსქი
 ს ყრამ ზსთ კაყქამდ აქ ზარერქ მასქნ ღ: ჴქსქ ქსერქიამ ყრქამ ღ.
 „მეფის ვახტანგის კანონის სომეხურის მესამეს წიგნის ს ლ გ მუხლი ამ ჩვეუ-
 ლებისამებრ მოხმარებულ არს“⁹² — „ღაქსქანგი ქაყაქირქი კანონი (ორსნ-
 ქი — მ. მ.) ზაქსაქან სერირე ყრქ 233-რე ზიღქამდ აქა სიქირიქსაქან
 კაყაქსეოქქამქ ოქთაყირქიამ ღრ“⁹³: 31-რე ყქსიამ ქიიერ ანქათანგი
 მანაყამდ აქსქაქსაქან კაქქამდქი მასქნ ღ: ჴქსქ ქსერქიამ თაქამდ ღ.
 „ხოლო მახლობელთა ნათესავთათვის ოთხ თაობადმდე თანამდებ იყო მოქ-
 ცევად ქიროვანის ჩვეულებითა სწორედ ისე, როგორც ბრძანებულ არს
 კანონსა შინა მეფის ვახტანგისა“⁹⁴: სქ ოქსსქს აქაქათანსაქან ს ქრამ-
 ერქს ზრამარაქიქიონსქრიამ ქანქქაყრქამდ ღ, ორ სქსათქ ოქსს ჳაქ-

ველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკ. III, თბილისი, 1930, ღ 67—90; სერერე ანყამ
 ზრამარაქს ღ მ. ჴიქსქს. ო. დ ო ლ ო მ გ, საქართველოს ჩვეულებითი სჯული, თბილისი,
 1960, სასქან ზიჯარქანქი სქსაქან ქსერაყქრს ღ. საქართველოს ქველთაგან და ჩვეულები-
 თად ქართველ მეფეთა დროთა შემოღებულნი სჯულნი, მ. ჴიქსქს ქრავსქსსქს ყიღაქსი
 რქრიამ ღ ზანს, ჳაქარქ 1887 მ. ზრამარაქიქიონსქ, ოქსსქს ქარყამანქიქიონქ,
 ორე აქაქათანსაქან ღ ზამარქიამ:

სიქირიქსაქან ქრამქიონქ სიქს ქიღქამქიგ მსგ რქრქიე ქრამთსქი სქანსაქიქიონქ არ-
 ქერაქირსქი ზამარ სქსი სიიერქ ქანქქანსანქ ქიღქამქი სთსქქმანს აქათმქიქანქ:

„ქრამთსქი მქრამთსქს მქანსაქი ორე 1801 მ. სსაქსმქრქი 12-ქს, კაქსერ კიღამიგ
 ზამთათქამდ“ ქრამთსქი სერქს კაქამქარქმანს მასქს ორქამანს მსგ, ქმქქქაქიგ, ათქამდ ღ.
 „ქრავარაქსაქან ყიღქრე აქსთ ღ ქარქს სქსაქან ქრავაქან სიქირიქსსქრიამ, ორსქ აქსთ
 ღ მ ჳაქთ რქრქს... ს ჳაქსქანგი ქაყაქირქი კიღამიგ ზრამარაქამდ ორსაყრქი, ორქს რსქ
 ქრავაქან ორსქრი: ჴქსამქ ზრამანსათარე ქრამთსქი კაქამქარქი ზსთ მქანს აქსთ ღ
 კაღამს სიქს ორსსქსქრქ ს ქიღქარქაქან სიქირიქსსქრქ კანონსქი მქსაქარქიქიონ ქრამ-
 თანქი ზამთათქიე რქრე კაქამქარქიქიონსქრქ“ — „Акты, собранные Кавказскою Археო-
 графическою комиссиею“, том I. Тифлис, 1866, ღ 438; მ კრამარქიამ კაქსერაქან
 ორქამან, ქრამთსქი ოქსაქან რარქი ქქსანსქიქიონქ მქიგსქრ ღ ქსნარქსქ ჳაქარქი
 ო ყრქ ოქსსქი ქაყაქირსქი ქამანსაქ ყიღქი ქრავაქან სიქირიქსაქან ქრამქიონქ: ჳრამ-
 ქქრქ სს რარქრათქამქს აქსაქანსქ, ქქსანსქ, ყათამქრსქ ს აქქ, ორსქ სსქსაქაქ-
 რქ კამ ორსსქე ყრქ სს ოქს სიქირიქსაქან ქრამქიონქ სიქსქრ, ორსქ 10-აქანს ქქსაქან-
 სქრქს ქსერქსაქან თსერქ სს რსქ, მსგ ჳაქთსქ ქსიქ, ქაქაქსქრ ჴაქამქანქქქქქს, მსგ-
 სქსაქქქქს, მსქიქაქქქქს, ორსქქანქ ს მქრქაქქქქს: მქ სიიერქ, სიქს ქიღქამქი სიქ-
 ქსქრ სსქსაქაქრქ ო ქსერქსაქან თსერქ სს რსქ მარქქ, ოქსქ ჳათ ქაქ ყრქსქს ქრსს
 სქრქ მს ორსსქსქ ო სიქირიქსაქან ქრამქიონქ ს მს ქსერქსქი ქრამ ზქმქამდ ყათსაქან
 აქრსაქსქან:

⁹² ო. დ ო ლ ო მ გ, საქართველოს ჩვეულებითი სჯული, თბილისი, 1960, ღ 47.

⁹³ მ. ჴიქსქს რქრიამ ღ ოქს ჴაქსიერე სიქიქაქქი კიღამიგ 1721 მ. ყსქსმქრქი 6-ქს
 ჳიერე ს სქა ორქი ჴაქსქ მათქქქქქსქსქს არქამდ მქრქაქრ, ესთ ორქ ოქაქსქრ ქსერქს ღ
 სქსთს მქმან სიქ აქსათსქ ს ქიქარსქრ ყრამ ყრქ ყიღქი ქრ მასქ: სიქრქ კაღამქამდ ღ
 სიქს ზიღქამქ ზამაქან, ს მ. ჴიქსქს ქრამქაქიონქ სქრსაქსქიამ ღ. „სქქამდ ზიღქამქი ს-
 ქათსაქამდ ყრამქ კარყრ მსგაქსაქან ქრამთსქი ყიღქი კანონ ღ ზამარქიამ“ — საქართ-
 ველოს ჩვეულებითი სჯული, ღ 100.

⁹⁴ მსგ, ღ 58. „მსაქანს მქსქ სიქრქიე ათსქანსქ მსგაქარე აქსაქანსქრ კაყაქსეო-
 ქქამქ ზარქ ღ ქარქს რსქ სიქირიქსქი, სქქთ აქსაქს, სქსაქს ზრამაქამდ ღ ჳაქსქანგი
 ქაყაქირქი ორსქრიამ:

კაკლან ორენერენერ⁹⁵: ქაქაქანგ VI-ი ჴაქარქი ჴაქკაკლან ორენერენერ
 კერაოოქკან ქერარერქკალ აკუ კარგქი ზკოქ კა თოკნ ქოღოქადოქ
 ზან 20-რგ გქქი თაქ⁹⁶: ჰნკაქს თენონქმ ზნერ, ქრავერკან თოქოროქა-
 კან ქრავოქნერ გრათოღენერნ თ კერაოოღენერნ ლა ჴათათათოქმ ზნ, ორ
 შჩხიშარ ღოღი ღათათათანაგერქერ ქრათათანოქმ გოროღ ორენაგერქერ ლ
 ლერქ: თოკნ ქოღოქადოქგ ზეროქმ ლ, ორ შჩხიშარ ღოღი ღათათათანაგერქერ
 აგერქ ლ ზან ქრავერკან თოქოროქკან ქრავოქნერქი ქრავ (ჴაქანარარ ღა-
 თაკან აერაკოქკაქი მქოგოქ): ზქქ აკოქს ლ, აკა ღა კაროღ ლ რა-
 გაოქრქლ მქკან ღათათათანაგერქი ჴათ ზერკარ გოროგერქამქ:

შჩ ქათათ ლა: ሀრერკკაქკნ ქაქაქანგქი ჴაქარქერ ჰქ ჰზოგერქოქმ ლ ჰქ
 ჴრათარაკოქკონეროქმ თნქი ქრ რაღკაგოქგქ თარერ ჴანგქათაგოღ მქ
 მათ ლა, ორქ რნაგეროქმ კოქოქმ ლ ზანღუქკი⁹⁷—განგოქქი: ሀა ზოქნაქქი
 მქ ოღენოქგ ლ, ჰნკაქქი ლ მერ კანონაგერქი «ჴანქ მქაჴამოქ კანონქა»
 ოღენოქგ⁹⁸: ჴანქერ კაგქმქად ლ ჴაქარქი როქო ორენაქამქერქი როქო ჴო-
 ქადნერქი ჴქმან ქრავ ლ ამქოღ ზქოქერ, აოარკკაქკანოქკან აკეროქნერქი,
 რაქგ ოკ აქერენაკან ჴაგოქრკანოქკამქ, რაქანქად ლ 985 კსთერქ⁹⁹:
 ሀკა კსთერქგ კოქრანკოქი გქმანგ აოანქქი აქონაქნეროქმ ზქად ზნ
 ჴარგქი ქერარეროღ როქო ჴოქადნერქერ, ორ კან ჴაქარქი ორენაქამქეროქმ:
 «ሀაკკან,—ჰნკაქს გროქმ ლ ሀ. ሀოქქენ,— მქ ჴარგ გსაქეროქმ, ზერ აკა კამ

⁹⁵ ሀნგ, ლქ 58. „აქ ოგულქსმგა 251 და 253 მუხლები სომხური სამართლისა“—«აკათგ
 ზკათი ზნ ათქად ჴაქკაკლან ორენერქი 251 ლ 253 ჴოქადნერქ», ჰსკ ოოქნერნ აკაო-
 ნაკან რნაგერქი ჴრათარაკქქნერქ ჴნგ რნაგეროქმ ზნ ზქქ. „точно так, как повелено в
 „Уложении“ царя Бахтанга, 3-й книги 251 и 253 пунктами“—«...ღქკათ აქნაქს, ჰნკაქს
 ჴრამაქად ლ ქაქაქანგ ሀაგაქოქქი ჴაქაროქმ, ზეროღ გერქი 251 ლ 253 კსთერქ»—ანგ,
 ლქ 58, ლ 111—112 ლ „Сборник законов грузинского царя Бахтанга VI“. Тифлис, 1887
 ლქ 373.

⁹⁶ ሀკოქს კოქქგ, კან ზან ჴაკათოქ ჰმაოოქ ზქოქნერ, გქოქს აოაქქი. „მეღს
 ვაბქანგის კანონის მესამეს წგნის სმ, სმა და სმგ მუხლენ არ მოხმარებულა“—«ქაქა-
 ქანგ ሀაგაქოქქი ორენერქ ზეროღ გერქი 240, 241 ლ 243 ჴოქადნერქერ ჴს ოგოთაგოქქი:
 ሀკოქქი ზქოქნერ კან ზან ჴსოქკალ გქოქნეროქმ, ჴსოქკალ ჴოქადნერქი ქერარერ-
 კალ. 4—232. 14—40, 41. 15—135. 73—204: რაგათაკან აკა ქათთერქგ ლ გრკან
 აქნ ლერაკგოქკონქ ლ რქოქმ, ორ შჩხიშარ ღოღი ღათათათანაგერქერ გოროღ ორენაგერქერ
 ლ ქრათათანოქმ: ሀრენერ კერაოოღენერქ, ღათათოქნერქ, მათანაქოქრაკს თოქნ ქო-
 ღოქადოქს კაგქმოღენერქ, აქთერ ლ ჴათ კაქ ჰმანაქქი შჩხიშარ ღოღი ღათათათანაგერქი როქან-
 გაკოქკონქ, ორკსაგქ კაროღანაქქი ამქს თქკალ-გსაქქი ჴამარ ათქ, გოროქმ ლ ሀათათ-
 თანაგერქი თქკალ ჴოქადქ, ჰქ ოკ ሀკოქქი ჰმაგოქკონქ ჰნერ ლ რნქოქმ, თოქოქრარქ, ორენ-
 გერქი გოქნაკან თსაკან თ აქერერაკან ოგოთაგოქქმან გსაქოქმ:

ሀ გსაქ. თოქნ ქოღოქადოქს აოანქქი გქოქნერქი თაქ კან ზოქნანქმან ზქოქნერ, ჰქ ოგ-
 თაგოქქმან ლ ჰქ ოგოთაგოქქმან მათქი, ქაქაქანგქი ჴაქარქი ზან მქოქ ორენაქამქერქი კა-
 კაქგოქკამქ:

⁹⁷ ሀრერქენქ რათ ლ, ሀრქგ ლ ლ მერ რათ ზოქნ ზკანაკოქკამქ ანგოქ, არკგ: ქრავერქ-
 ნოქმ რათ ሀნქი მქ ზკანაკოქკონქ ლ განქ, განქ გქქოგ, ሀღენოქგ: ჴანქერ გერქ ლ, ჰნკაქს
 ზქად ლ ქერქოქმ, ሀოღოქნ ሀაღაქადქს, ასკკან, ሀკ როქო კსთერქ. ჰრანქგ რაგქ, კა ზან ლ-
 კოქ ჰნერ, ሀრენქგ მსკქ ქაქაქანგქს ლ—თქს ვაბქანგ VI, სამართლის წგნი, ტექსტი გმო-
 საცემად დაამზადა... თონა გნუქქიმქ, თბოქსი, 1955, ლქ 6—8. ქართული სამართლის ძეგლები,
 ტ. 1, ლქ 568—570.

⁹⁸ ሀქს «კანონაგერქ ჴაქოგ», ሀ, აკქათათაქროქკამქ ქაგგქს ჴაკოქკანქ, ზერან, 1964, ლქ 5—17.

⁹⁹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. 1, ლქ 9—96, 983—985 კსთერქ აქქკაგქლ ლ ჴს-
 თი, ሀერქ ჰსოქოქ. ანგ, ლქ 96. თქს ზან სამართალი სომხური, ქართული ვერსია,
 ლქ 180—235.

աղյուսակ, սյունակների հետևյալ նշանակությամբ. 1. Հավաքի օրենսխումբը, 2. Հավաքի ցանկում ընդամենը քանի անգամ է հղում կատարված տվյալ օրենսխմբի վրա, 3. Քանի դեպքում է նշված միայն տվյալ օրենսխումբը, 4. Քանի դեպքում տվյալ օրենսխումբը նշված է մյուս օրենսխմբերից մեկի կամ մի քանիսի հետ¹⁰³, 5. Տվյալ օրենսխմբի հոդվածների քանակը:

	Օրենսխումբ	Ընդամենը	Միայն	Խառը	Հոդվածների թիվը
1	Մոզսխական	66	16	30	52
2	Հունական	457	267	190	418
3	Հայկական	485	223	281	431
4	Կաթողիկոսների	30	2	28	23
5	Գիորգիի	36	7	29	46
6	Բեքայի և Աղբուղայի	149	37	112	175
7	Վախթանգի	175	92	83	270

Այս աղյուսակը, թե՛ ամբողջությամբ և թե՛ յուրաքանչյուր սյունակի դժով առանձին, պարզ ցույց է տալիս, որ Վախթանգի Հավաքում իրավական հիմնական ծանրությունը ընկած է Հունական, Հայկական, Վախթանգի և մասամբ նաև Բեքայի ու Աղբուղայի օրենքների վրա: Առանց ապացույցման, a priori էլ կարող ենք ընդունել, որ Վախթանգի Օրենսգիրքը որպես իշխող ու օրենսգիր թագավորի օրենքներ, գործադրության նախապատվություն են ունեցել: Ինչպես տեսնում ենք, Վախթանգի Օրենսգիրքը մատնանշված է ընդամենը 175 անգամ, ուստի ցանկի 985 դեպքերից Վախթանգի Օրենսգիրքը կարող էր կիրառվել միայն 175 դեպքում, մնացած 810 դեպքի համար Վախթանգի Օրենսգրքում համապատասխան հոդվածներ չկան, ուստի պետք է կիրառվեին մյուս օրենսխմբերի հոդվածները: Բեքայի և Աղբուղայի օրենքները ցանկում նշված են 149 անգամ, որից 71 անգամ Վախթանգի Օրենսգրքի հետ: Հետևողականությանը չզավաճանելով, պետք է դարձյալ ընդունենք, որ այս 71 դեպքում էլ դատավորները նախապատվությունը տալու էին Վախթանգի Օրենսգրքին, ուրեմն Բեքայի ու Աղբուղայի օրենքների 149 վկայակոչումներից մնում է 78: Ընդունենք դարձյալ, որ Բեքայի ու Աղբուղայի օրենքները, ազգային լինելով, դատավորները կարող էին գործադրության նախապատվությունը տալ դրանց և այդ 78 դեպքում էլ կիրառել դրանք, եթե նույնիսկ այդ դեպքերում մատնանշված լինեին նաև օտար օրենքներ: Հանենք ուրեմն 810-ից այդ 78-ը ևս ու կմնա ղեռ 732 դեպք: Այդպես վարվելով նաև մյուս օրենսխմբերի հետ և միշտ նախապատվությունը տալով վրաց ազգային օրենսխմբերին, դարձյալ 985 դեպքից մնում է ավելի քան 650 դեպք, որը բաժին է ընկնում Հունական և Հայկական օրենքներին: Աղյուսակում բերված թվերի հետ կարելի է անել հաշվումներ ու վերլուծումներ նաև այլ եղանակներով ու սկզբունքներով, սակայն բոլոր դեպքերում արդյունքը նույնն է մնում: Հավաքում իրավական հիմնական բեռը ընկած է Հունական և Հայկական օրենքների վրա: Բացի դրանից, ըստ ցանկի՝ 985 կետերից 490-ի դիմաց նշված են

¹⁰³ Այս աղյուսակի առաջին երեք սյունակներում, առանձին դեպքերում, բերված ու իրական թվերի միջև կարող է լինել $\pm 1-2$ տարբերություն. պատճառն այն է, որ տպագրության ժամանակ ցանկի առանձին կետերի դիմաց հոդվածների համարները նշող թվերը տեղաշարժվել են և դժվար է որոշել, թե հոդվածը վերաբերում է տվյալ կետին, թե դրա նախորդին կամ հաջորդին: Սակայն սրանից հարցի էությունը չի փոխվում:

հողվածներ միայն ու միայն ზონიანის կամ ჯაქიანის ორბნების, որ նշანაღიომ է, მს ნუქად გზაყრბიომ ორბნის კირაოიქიანს ზნარაოიქიონრ რსკნიომ ღრ თოქაო ორბნაქმრბრის ქრა: ზნთნომ է, ორ ჯაქაქრ მსს რსგზან-რაოქსა გორბოღ ორბნაგროიქიონს ღრ, საკაქს კირაოქიომ ღრს აოაოქრაოქსა აქს ორბნაქმრბრ, ორბნრ ზანგქსანთომ ღრს კრაოქიანს რბოქ ზრმნაქიანს კროგნბრ, აქს ღ` ႁაქსმანგქ, ზონიანის ღ ჯაქიანის ორბნბნბრ:

Աქს კროგოიქიონრ ზაოთაოქიომ ღ ნანს გათაქიანს აქრაქოქიქაქი ქოაო-თბროქ: Աქს რნაგაოქაოქი მქ ქოაოთაოქიქიომ კარგოომ სნრ. «Судьи нашли, что по греческим законам малолетние не имеют права продавать имение, а если продадут, то братья его имеют право выкупить; грузинские же и армянские законы говорят, что имение только с согласия помещика и родственников может быть продано, а если это при продаже не исполнено, то родственники могут выкупить его»¹⁰⁴.

Աქსაქიოქი, რბრქად ქოაოთბრრ ზაოთაოქიომ სნ, მქიომ ღ ანქქნბქიორბს, ორ არრქაქაოქს ႁაქსმანგქ ჯაქაქრ ჯაქიანის ორბნბნბრ, ორბმს ღ ႁაქს-მარ Գოქი Գათაოთაოქანაგრრის ქრაგბრბს ქმრაგროიქიონრ ႁრათაოქიომ გორბოღ ორბნაგქრრ ღ სოქს ღ კირაოქს ღ გათაქიანს აქრაქოქიქაქიომ¹⁰⁵:

104 «Գათაოქიონბრր გოთան, ორ ზონიანის ორბნბნბროქ ანჯაქოაზანბრრ კრաოქიონრ ჯոնბს կաქածბრრ ქაճաոնო, իսկ სქს ქაճაոնს, ապա նրա სოբաქიონბრ სოგնման კრաოქიონრ ოնბს: მსკაქს ქრაგაქიანს ႁ ჯაქიანის ორბნბნბრრ აოთომ სნ, ორ კაქածბრრ კაროღ ღ ქაճაოქს მქ-აქს კაქածათბროქ ႁ აოგაქიანბნბრის ზამაճაქიოქიამრ, իսկ სქს აქო (կარգო) ქაճაოնქիս չի պահպանქի, ապա აოგაქიანბնბრრ կოբოღ სნ სოგնბს» — ქართული სამართლის ძეგლები, Ծ. I էջ 651:

105 ႁქ აქსათოიქიონოომ` მობეოლ კეკელოა. სასამართლო ႁგანიბაქიოა და პრო-ცესი საქართველომბ ႁუბსეთთან შეგოთებოის წინ, წეგნი I. ქართოლ-კანბეთის სამეფო. თბოლისი, 1970 ႁქსქსქს ქსქსქს. Գათაქიანს კაგმակბრკოიქიონს ႁ გათაოქიოქიონრ ႁრათაოქიომ ႁოთაო-თანბს მქანაქო ნაქსოქაქი, გქრ 1, Բარმქ-კაქსქს მაგაოქიოქიონრ, Բრქქსქ, 1970-ზ-გქსნაქრ ჳქო ღ გორბაგროომ ზაქაოთსქს ააქაგოგბქო: სო გათოომ ღ აქაოქს. ႁაქსმანგქ ჯაქა-ქი აქსქაქ ორბნაგრბრის კირაოქიანს აქრათაოქიოქიანს ზარგო აქბო ღ ႁქოქ სრქო თბანსქო-ბს, ა) ჯაქაქიომ სოად ორბნაგრბრის კირაოქიანს აქრათაოქიოქი რბოქქრ კრბს` ႁაქსმანგქ ႁრბნაგრრის აქაზანბოქ ღ რ) ჯაქაქიომ სოად ორბნაგრბრის კირაოქიანს აქრათაოქიოქი რბოქქრ გათაქიანს აქრაქოქიქაქი თბაოქბოქ: Աოაქს ზარგქს ႁრბს სრქ ႁ-გოქიანს აქათაოქიანს ႁოქრ ანზნარ ღ, ႁოთი ႁოთიანსაქროქრ აქათაოქიანთომ ღ გოქიანბრბს: ႁնქ ქბრარბროომ ღ სრქროოქ ზარგქს, აოა ჳსქსნაქრ, ორ რსგზანრაოქს სქათი ႁბს XVIII გარბ სრქროოქ კსბ, აქო კაქაქიქიოქიამრ ႁოთიანსაქრბს ღ მოთ 300 ქնბო-გათაოქնბ, ႁრბრ კაქაგბრს სნ მაგა-ქოქ, მაგოქს, არრაქოქიონბრ, ႁქიანსთბრის ღ ႁქიანბრბბრ (ზსქსნაქრ ზათქაქსა რბო-რბს ღ ႁრანბ ქնბო-გათაოქնბბრ): Աქს მოთ 300 ქնბო-გათაოქնბბრ, ႁრბრ ქბრარბროომ სნ XVIII გ. სრქროოქ კსბს ႁსად მქს 1802 მმ., ႁაქსმანგქ ႁრბნაგრრის ჳბმანს ქრა კაქაგ-ქს ღ 52-რ, ႁრბს მქაქს 16-ომ ღ სუქად ႁაქსმანგქ ႁრბნაგქრრ კამ გოა ზოქած, իսկ 36 გსაქროომ ჳოქმრ ქს, რაქ ႁოთიანსაქროქს აოთომ ღ, მს როქანგაქიოქიონბს სნქაოქიომ ღ: ზონიანის ორბნბნბრის ჳბმანს ქრა ქնბო ღ კაქაგქს სრქო ႁსაქროომ: ႁნქ ქბრარბროომ ღ ჯაქი-ანის ორბნბნბრ, აოა «რბს ႁაქსმარ Գოქი გათაოთაოქანაგრრის კირაოქიანს ႁ მქ ႁსაქ რსბრ ჳაქանარბრბ: Կო, საკაქს, მქ ႁსაქ, სრ 1781 მ. ႁქიანბრბბრ ჳოთოქიანს გოქ სნ გնბომ, როთ ႁოთი კოქმბრბს მსქი ქկան ჳაქ თბრბრ ღ: სრան, ႁოქსა ჳოქსოქიანს, չს სოქქსնომ: ճქოა ღ, ქնბი მსჯ ჳოქած სუქად չ, საკაქს აქაოქი აქაზანჯ ნაქსათსაქად ღ ႁაქსმარ Գო-ქი 402-რ ᦔ ზონიანის ორბნბნბრ 240-რ ჳოქածბნბროომ» (ანო, էջ 40—41): Աქს ქოაოთბრბ ႁოთიანსაქროქრ სოქრაქაგნომ ღ, ႁრ XVIII გარბ სრქროოქ კსბომ ႁაქსმანგქ ႁრბნაგქრრ აქსა-გოქს ღ მქქომ გათაქიანს აქრაქოქიქაქი, აოაქს ღ ჯაქაქი ႁოთი ႁრბნაგრბრ: ႁ. Կსქს-ქსაქი აქს სოქრაქაგნოქიონრ ճქოა չ, სო, ჳბმნაქოქოქ სქოქს ქსოთ ანრაქარაოქიანს ႁათնაოქ: 52 თარქა ჳამარ 300 ქնბო-გათაოქնბოქ չაქაგանბ რქ ღ აქოქი სოქრაქაგნო-

შჩიქარა ზოქი ჟათათათანაგერეჲ ქრავერსნ ჰარგმანოქიონ *იქ* მქ-
აქს ვიძეს *ქ* ქრათათანო *იქ* ლქრათქლ ქათათანს აქრათქლქათი, აქს
ორიქსაქს ადგესოქიონ *ქ* ჰიქლქ *ქ*ს' ქაქსქანგქ ორსნაგერეჲ *ქ* *ქ*ს' ზათათაქი
ორსნაგერასანს ნათათადერეჲ ქრავ:

ჯამანათსნ.

შჩიქარა ზოქი
ჟათათათანაგერეჲ ქრავერსნ
ჯამრაგროქიონ
ჯიქლად 152

ქაქსქანგქ ორსნაგერეჲ
ჯიქლად 178

მოლაშქრე კიცმან ომში ვინც დაი-
ნარჩუნოს, დარჩომილის კაცის ცხე-
ნი, იარაყი და ტანისამოსი, ვინც დაი-
ნარჩუნა, მისი არის. და კაცი, ჯაჭვი
და მუზარადი ხელმწიფეს მართვას.
მას ომში ნაშოვნო ოქრო, თვალი,
მძიმე ზარბაზი ვინც იშოვნოს, ხელ-
მწიფის წილია...¹⁰⁶.

თუ კაცმან კაცი დაინარჩუნოს
ცოცხალი, თუ ანუ მოკლას, მისი ცხე-
ნი, იარაღი, ტანისამოსი დამნარჩუნე-
ბელისა არის; ჯაჭვი, ზუჩი, მუზარადი
და ამგვარი ხელმწიფისა არის,—მძი-
მე თვალი თუ მარგალიტი¹⁰⁷.

ჯიქსორასანს მარგო აქათერაღ-
მომ იომ ვერე ქსერესქ, ვერესქარ-
ქლად მარგო ბქს, ვსნერ *ქ* ზაგოთ-
თერ სრანს *ქ*, იქ ვერესქარს *ქ*: სქ
მარგოთ, ვრან *ქ* *ქ* აქაქარათერ ჰა-
ვაქორქს თათ: ჟათერაქმომ ბხერ
ერქლად იასქს, ჰანსქარბხერ ვარს-
რერ, ვქაქსქ, იქ ვათქ, ჰაქაქორქ
რათქსნ *ქ*:

სქს მარგ მარგოთ ვერე ქსერესქ *ქ*სნ-
ვანქ, ლამ აქანქ, სრათ ბქს, ვსნერ,
ზაგოთთერ ვერესქაროქსნ *ქ*. ვრან *ქ*,
საქაქარათერ *ქ* აქაქორქსანსქსქერ ჰა-
ვაქორქსნ *ქ*—ჰანსქარბხერ ვარსქ *ქ*ს
მარგარქათ:

ქიონსერე ზამთერ, მანათლანო იქ სქათქ სნ ათქლად იქ *ქ*ს ქიქორ თსანსქი ჟათარანსქერ, აქ
მქ რანსქერ მქაქს: სქსქორქ, ათქორქსანს ქრათქორქ ბიქქლადიონ, იქ ქსერასქრთ *ქ* ზსქ-
სანსქს ზათარერქოქ ქამანსქაზათქლადქს *ქ* არათაზათთომ *ქ* ჟათათანს აქრათქლქათს, სქსქს
თსანსქ, ზათათათომ *ქ*, იქ შჩიქარა ზოქი ჟათათათანაგერეჲ ლქრათქლად *ქ*რ: ლქსქსანსქ *ქ*სრად
მსქ ოქსნანსქ *ქ* *ქ* აქი ზათათათომ: რანგქ ვრანსქ, იათომსანსქორქ სქომ *ქ* 1780 *ქ* 1802 *ქ*ს.
სქსქ ქსქ, ორთერ ლქაქსქლ სნ. მსქლ' აქორქაქი ჟათათათანაგერეჲ 158 *ქ* ათორა-ზომსქ-
ლანს ჟათათათანაგერეჲ 100—102, 126-რქ ზიქლადსქროქ, მქოთლ' ქაქსქანგქ ორსნაგერეჲ 224 *ქ*
'ათორა-ზომსქლანს ჟათათათანაგერეჲ 51-რქ ზიქლადსქროქ (*ქ* 41): ასნსქ, იქ ქაქსქანგქ
ჯაქართომ *ქ*ლა «ათორა-ზომსქლანს ჟათათათანაგერეჲ» ანთონ, ქსქსანგქორ, სქსქთ აქსანს, სქს-
ქს იქ *ქ*ლა «შჩიქარა ზოქი ჟათათათანაგერეჲ» ანთონ, ქსქსანგქორ: აქს სქსქორ მქათქს ანგ-
სთომ სნ მქ ქსქსანგქროქ «ჯაქსანსქ ორსნსქსქ» *ქ* ქამანგქლ იქ *ქ*სქაქლქლ სნ ორქსა ზაქსანს
ქსნსქსქ: მათქ აქი აქათსქრს *ქ* ზათათათომ სნ, იქ ვსქ 1802 *ქ*. *ქ* ჯაქსანსქ ორსნსქსქ
ლქრათქლ სნ ქრათათანთომ:

ქსქრ მსქ *ქ*სრად მქ ჯარქ აქათსქრ ზსთ მქათქს სთქს სნ ზათათათომ სანს ზსქსანსქ
ლქოქმქ იათომსანსქროქ ქამანსქაქაქსქსქ ორსნაგქრსქრ, მანათქორაქსა არქაქაქს ჟაქს-
ქრ, ორქ მსქ ვიძქსქ ქლქაქიქიონ *ქ*სქსქ ქსქრ, სქსქ მქოთ ვიძქსქსქ ლქანთქსანსქ *ქ*ს ზსთი:

¹⁰⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, *ქ* 273.

¹⁰⁷ ანო, *ქ* 525 *ქ* „Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI“, *ქ* 53.

Հոգված 175

თუ ყმაწვილთა ნაძლევი დასდევან ერთმანერთთან: აქილამ იქამდინ უსვენებელი გაირბინოო ან ამ კედლილამ იქამდინ გარდახტეო, ან ამ ხეზე გადიო, ან ცხენი გაარბევინოს, ან ლოდს ააზიდვინოს, მოხდეს რომ ნაძლევი ან დაშავდეს და ან მოკუდეს, გასინჯონ, რომელმანც რომ ნაძლევი დაუდვა, დღით რომელი უფროა, და ნახევარი ჯარიმა მისცეს...¹⁰⁸.

ხჴხ ხრხიანხერე ყრადე რინხნ. აკათხიქე აკნთხიქ მჴ ჴნჯიქ ქლადხ, ჴამ აკა აკათიქე მჴნჯხ აკნთხიქე გათხხ, ჴამ აკა ღათერ რარღრანაქ, ჴამ არჯაქხ ღჴიქ, ჴამ ღაკილასთორ რარღრანხ (თხღაქიქიქხ), აკათაჴიქ ირ ყრადე მხჯ (მხლერ) ჴამ ქნააქლადე ათანა ჴ ჴამ მაჴანა, რნხნ, იქ ირ ყრხ ჴ ყრადერ, იქ თარქიქ მხ ჴ, თოღანქიქ ჴხერ თა...

Հոգված 197

კაცი ყმაწვილსა და უჴკუოს კაცს არ უნდა დაენაძლეოს, არც იმას უნდა ჩამოჴყუეს, რომ ან შეეჴიდოს, ან ლოდს ააზიდვინოს, ან გარდახტომა მოუდვას, ან ცურვა დაჴპატიეოს თუ რაც ამგვარი ნაძლევი მოუდვას, თორემ, თუ ამაში იმ ყმაწვილმან და უჴკუომ იწყინა რამე, იმ უფროსს კაცს ბრალი დეადება.

და ამით თუ რამ ავი დაემართება, ან მოიტება რამე, ან დაშავდა, ან მოკუდა, ან დასნეულდა, — მკუდარს სამარხი და დაშავებულს სააქიმო. და რამთონსაც ხანს საქმესა და სამუშაოს დამცდარა, იმისი პასუხიც უნდა გასცეს...¹⁰⁹.

შარე ჴახთერ ჴ ყრადე რინჴ ხრხიანჴი ჴამ მარეოი ჴხთ ირ იჯ ჴ ჴ მჴთა, ჴ იჯ ჴ ჴ ირეიქ ირ ჴიქ რინხნ, ჴამ ღაკილასთორ რარღრანხნ (თხღაქიქიქხ), ჴამ გათხხ, ჴამ ჴიღან, ხჴხ აკათქიქიქ ყრადე რინჴ ჴ ყრადე ჴთხანხიქ აკნ ხრხიან ჴამ ანმჴთერ ქნააქლხ, მხღერე ირქიქ ჴ აკნ აქლადე მარეოი ქრადე:

ხქ ხჴხ ირანქიქ ირხ ჴქ ქლათ რან აკათაჴიქ ჴამ ჴთორქლადე ათანა, ჴამ ჴხიქქი, ჴამ მაჴანა ჴამ ჴქქლან-ღანა, მაჴაგადჴი ჴაღქმან ჴ ჴქქლან-ღაგადჴი რიქმან ღაქიანხერე აქთერ ჴ ქღარქი: ხქ ჴნჯრან ღამანასქ ირ იორ-ბიქე ილ აჯქსათანხიქე ჴთორქლ ჴ, ყრადე აკათაქიქანხ ჴქ აქთერ ჴ თა:

¹⁰⁸ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, ლ. 287.

¹⁰⁹ ანუ, ლ. 530: ჴამსამათოქიქიქხერე ჴარიანასქიქი ჴარე ქლ. ხჯნერ, ირ ჴ. ჴიქიქხნ (ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, ლ. 657—662) აკა ირქნასქიქიქ ჴხთ მჴთაქიქიქიქ ირქიქ ჴ 23 ჴიქლად, ირინერ არეაკაღნ ქაქქანხერე ჴიქ ირქნასქიქიქ ჴამარ ქიქიქ ჴ აიქლ ჴაქლადე ჴაქლასქიქ ირქნასქიქიქ, ირინეიქ 13-რ შქიქლარ ჴიქიქ ჴათათათანასქიქიქიქ: აკიქ ჴიქლადხნხნ ხნ (ღაქიქიქ ჴაქლასქიქ ირქნასქიქიქ ჴიქლადხნხნ ჴამარნხნ ხნ, აჯიქლ ქაქქანხიქ). 28—95, 50—224, 82—225, 84—67, 103—140, 105—24, 123—139, 124—139, 145—148, 149—211, 152—178, 161—168, 165—63, 173—194, 175—197, 177—93, 208—97, 215—196, 225—188, 228—211, 232—132, 234—191, 381—256: აქქლანხნერ, ირ ჴაქლასქიქ ირქნასქიქიქ, მაანასქიქიქიქიქ შქიქლარ ჴიქიქ ჴათათათანასქიქიქიქ ქაქქანხიქ ქიქსათაღ ჴიქლადხნხნქიქ რანასქიქ ხქლადე ქიქლ ჴიქ ააჴმანასქიქიქიქ:

Արքայազն Դավիթը, ի շարս այլ աշխատությունների, գրել է նաև երկու գործ՝ Դատաստանագիրք¹¹⁰ և «Обозрение Грузии по части прав и законо-
 новедения»¹¹¹ («Ակնարկ վրաց իրավունքի և օրենսդրության»); Ուսումնա-
 տիրող-հրատարակիչները տարբեր կարծիքներ ունեն այս աշխատությունների
 իրար նկատմամբ ունեցած հարաբերության մասին¹¹²: Սակայն, անկախ
 դրանից, և Ա. Ռոզավան, և Դ. Փուրցեկաձեն արձանագրում են, որ «Դավիթը
 այս աշխատության մեջ նպատակադրվել է... տալ Քարթլ-Կախեթում XVIIII դ.
 երկրորդ կեսում գործող օրենքները¹¹³, որ «և՛ «Դատաստանագիրքը» և՛ «Ակ-
 նարկը» պարունակում են ինչպես այն նորմերը, որոնք գործում էին Քարթլ-
 Կախեթում XVIIII դ. վերջերին, այնպես էլ վրաց իրավական ժառանգությունը
 զայդ ժամ, նորացված-բարելավված ձևով»¹¹⁴: Ահա այս աշխատություննե-
 րում ևս կան մի շարք հոդվածներ, որոնք վերցված են Մխիթար Գոշի Դա-
 տաստանագրքից:

Համեմատենք.

Ակնարկ վրաց իրավունքի....

Торговые люди и
 купцы-вачари

Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի
 վրաց. խմբագրություն
 Հոդված 390

421. В городах, без изъятия, все
 торги отправляются по установ-
 ленной и устанавливаемой от ца-
 ря и городских начальников
 таксе.

422. Мера, вес и доброта всего
 вообще продаваемого учреждает-

գաճարնի ხელმწიფის ბძანებით გა-
 რიდენ ანუ ქალაქისა მოხელეებით,
 ბძანებითა ხელმწიფისა.

თუ ქალაქისა, თუ სოფლისა, რასაც
 ადგილმს, უწინდელი ნახვით უნახონ
 საწყაო, სასწორი, ადლი და ლიტრა,
 და მათით დასდვან... ვინც იქუროღს

¹¹⁰ სამართალი ბატონისშვილის დავითისა, ტექსტი გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო და-
 ვით ფურცელადებ, თბილისი, 1964.

¹¹¹ დავით ბაგრატიონი, საქართველოს სამართლისა და კანონმცოდნეობის მი-
 ზომილება, აპოლონ როგავას რედაქციითა და გამოკვლევით, თბილისი, 1959. Այս գործը հայա-
 նარերիკ է 1948—1949 թթ. (անդ. էջ 16):

¹¹² Ա. Ռոզավայի կարծիքով, Դատաստանագիրքն ու Ակնարկը տարբեր աշխատությու-
 ներ են, զրված տարբեր նպատակադրմամբ, տարբեր ժամանակներում և տարբեր վայրերում:
 Առաջինը գրվել է Քրիլիսիում, 1800 թ., երկրորդը՝ Պետերբուրգում, 1812—13 թթ.: Դատաստա-
 նագիրքը օրենսգրքի նախագիծ է, որ Դավիթը կազմել է իր հոր Գեորգի XII (XIII) հանձնարա-
 րությամբ և Վրաստանի՝ Ռուսաստանին միանալու պատճառով նախագիծ էլ մնաց: Երկրորդը՝
 վրաց իրավունքին ուսման մտավորականությանը ծանոթացնելու նպատակով գրված ակնարկ-ուսում-
 նասիրություն-տեսություն է Վրաստանում գործող իրավունքի և օրենքների Թեև երկու աշխա-
 տություններն էլ ըստ բովանդակության, հաճախ բառացի, շատ հատվածներով նույնական են
 (անդ. էջ 31—37):

Դ. Փուրցեկաձեի կարծիքով, Դատաստանագիրքը, առաջին խմբագրությամբ, գրվել է 1800 թ.,
 վերամշակվել ու լրացվել է 1811—1813 թթ., այն ժամանակ, երբ հեղինակը գրում էր նաև
 «Ակնարկը»: Դատաստանագիրքն ու Ակնարկը կարելի է արքայազն Դավիթի նույն գործի՝ Դա-
 տաստանագրքի վրացերեն և ուսման տարբերակները համարել (անդ. էջ 0222): Տե՛ս նաև՝
 P. P. Орбели, Грузинские рукописи Института Востоковедения, вып. I, М.—Л.,
 1956, էջ 109—110, որի խոսքը (էջ 109-ում) Դ. Փուրցեկաձեն (էջ 0223, ծանոթագր. 322) ճիշտ
 չի մեկնարանում:

¹¹³ թ թ թ թ թ թ թ, էջ 27, տե՛ս նաև էջ 67 և այլն:

¹¹⁴ სამართალი..., էջ 0222—0223:

ся правительством. Нарушитель наказывается как вор¹¹⁵.

*გადაწერეთ, ანაჲ რაგაო-
ბიან, ამჲს თხასჲ ანსთორ კა-
თარქომ ჲ შაგაღირი ჲ რაგა-
ქის ანსთორი კიღმჲგ ააჲმანქად ჲ
ააჲმანქოღ აასკაგნიღ:*

*ღნღანრაყსა ამჲს ქაჲათიღ
რანჲ ჯაჲრ, ჲჯიღრ ჲ ირსღრ ააჲ-
მანქომ ჲ კათაქაროქიან კიღ-
მჲგ: სანსთოღრ აათქიქომ ჲ ირ-
ახა ვიღ:*

Հոգված 29. 9

Когда на землях их (ქადაღი-
რასჲს თან ანგამნსრჲ — ს. მ.)
будут открыты минералы и руды,
тогда золотые, серебряные и мед-
ные принадлежат короне, а же-
лезные остаются в пользу их¹¹⁶.

*ხრე სრანგ ჴიღხრომ ჴანრ რან-
ქი, ისქის, არბაქრ ჲ აიღისბრ
ათათქანოღ სნ ჴაჲჩს, ჩასკ სრქა-
ქრ მნოღ ჲ ჴიღოღ სრანგ:*

ნაკლების საწყეოთი, ადლითა და სას-
წოროთა, ერთისათვის ოთხი წაართვან
და ავის კაცის ნიშანი დასდვან, რომ
სხვამ ნახოს და აღარა ქნას...

ალეგ — მიცემაში ვინც დაატყუოს
უცოდინარი და საბრალო, როგორც
ქურდსა, ისრე ერთისათვის ოთხი უნდა
წაართვან¹¹⁶.

*ქაჲათიღრ შაგაღირი ჴრამანოღ
კარგაღირქი, კამ რაგაქი ააჯათი-
ქანსრჲ' რათ ჴრამანჲ შაგაღირი:*

*მს' რაგაქიომ, მს' ჴიოღიომ, ამს-
ნორ სანსქის (ჴის) ჲსოღ ააჲსს ჯა-
ჲრ, ჲჯიღრ ჲ ქიარღ¹¹⁷ ჲ ჴრანვიღ ჯა-
ჲსს... იღ ჴიღანსა ჯაჲი ის ჲჯი მსჯ,
მსქი ჴიქსარსს ჴიარე ქსრენსს ჲ ქათ
მარღო სჯან ჴსსს, ირ იორქრ თსანჲ
ღ აქსა ჯანჲ...*

*სანსთორი მსჯ იღ ქარჲ ანგსთი ის
ქსღჲ, ჩსჯაქსა ვიღჲ' აქსაქსა ანსთრ ჲ
მსქი ჴიქსარსს ჴიარე ქსრენსს:*

Հոգված 181

ყოველს ქუეყანას, ქალაქსა და სო-
ფელსა, სადაც ოქროს ქანი გამოჩნდეს,
მისი გამოსავლი ხელმწიფისა არის, და
სადაც ვერცხლი გამოჩნდეს, დედოფ-
ლისა არის.

თუ სათავადოში გამოჩნდეს, აგრევე
ოქროს ხელმწიფისა არის და ვერცხლი
— დედოფლისა. და თუ ნება იყოს ხელ-
მწიფისა, მას თავადსაც ერთი რამ წი-
ლი დაუდვას, და თუ არადა, ბძანება
ხელმწიფისა გათავდეს.

სპილენძი, კალა და რკინა, და
სხვა ამისთანა რაგინდარა თავადისა
არის...¹¹⁸.

¹¹⁵ დავით ბაგრატიონი..., მიმოხილვა, ჲჯ 293, თს'ა სის ჲჯ 61, ჴამ. სამართალი, ჲჯ 40.

¹¹⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, ჲჯ 373—374.

¹¹⁷ მსაგრიომ საწყაო, სასწორო, ადლი და ლიტრა:

სანსქის' ააბღათ—ჴიღიქი ჲ სიოღ მარამქსსრჲ ჯაჲ ჲ, სერიღრ' აიღი—არქის, მსთრ:

¹¹⁸ დავით ბაგრატიონი... მიმოხილვა, ჲჯ 226. თს'ა სის ჲჯ 62, ჴამ. სამართალი... ჲჯ 67, პანოქაღრ. 263. ქართულის სჯულით და სხვათა ქვეყნის კანონით რაცა მადანი გამოჩნდეს, ხელმწიფისა და მამულის პატრონს ცოტა მიეცემა რამე ან იქ განწესდება ჴედამხედველად, რომ ერგოს რამე.

¹¹⁹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, ჲჯ 289.

ნაგիրრე ჭრითაშნიმ გიგონი ღრ, რნაგროი ღამ მარგმანიშქამ, არრ-
ჯაღნ ჭაქიშანიყიყ ენა ჯათ შიპაჲ ჯარხერ ჯარონაჲ¹²¹.

Х. А. ТОРОСЯН

ГРУЗИНСКАЯ РЕДАКЦИЯ АРМЯНСКОГО СУДЕБНИКА МХИТАРА ГОША

(Р е з ю м е)

Грузинский царевич, впоследствии царь Вахтанг VI, в бытность свою правителем Картли, в промежутке между 1703—1709 гг. составил свой Сборник законов, куда включил, наряду с другими иностранными законами, также переведенный с армянского на грузинский язык «Судебник» Мхитара Гоша.

По господствующей в литературе точке зрения грузинский перевод существенно отличается от армянского оригинала как по содержанию, так и по форме. Эта точка зрения отражает действительное положение вещей лишь частично, в целом же она не соответствует истине. Грузинский перевод до сих пор сравнивался с армянским текстом, известным по единственному изданию, осуществленному В. Бастамянцем в 1880 г. Однако исследования последнего времени показали, что «Судебник» Мхитара Гоша дошел до нас в трех редакциях (А, В и С), причем изданная В. Бастамянцем (В) является последующей переработкой первоначальной авторской редакции. Редакция А и С отличаются от редакции В точно так же, как и грузинская редакция.

Сличение грузинской редакции с тремя армянскими редакциями «Судебника» Мхитара Гоша показало, что переведена на грузинский язык именно редакция С армянского оригинала. Переводчик не внес никаких изменений в систему оригинала. Что касается изменений по существу, то не все, приписанные до сих пор переводчику-редактору, принадлежат ему. Большая часть этих изменений, констатированных при сравнении с редакцией В, имеется в редакции С. Тем не менее и по сравнению с редакцией С грузинская версия не является точным, адекватным переводом армянского оригинала. При переводе в некоторых статьях армянского текста внесены определенные изменения в соответствии с условиями места и времени или правосознанием переводчика-редактора. Кроме того, есть случаи и сокращения и расширения статей подлинника, а также раздробления одной статьи на несколько статей.

Должно быть особо отмечено, что изданный в 1828 г. и несколько исправленный впоследствии русский перевод грузинской редакции «Судебника» Мхитара Гоша значительно отстает не только от армянского подлинника, но и от грузинского оригинала, с нередкими случаями су-

¹²¹ ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. წიგნი პირველი, ტფილისი, 1928, էջ 104, 118—119. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, էջ 5, 650 და აქვეყნ.

ществленного искажения смысла статей последнего. Этот перевод не может быть рекомендован для использования в научных целях.

Отметим также, что грузинская редакция «Судебника» Мхитара Гоша применялась в Грузии в качестве одного из общегрузинских законов. Она оказала определенное влияние как на Уложение царя Вахтанга, так и на последующее грузинское законодательство.

Kh. A. THOROSSIAN

LA RÉDACTION GÉORGIENNE DU CODE DE LOIS ARMÉNIEN DE MKHITAR GOCH

(Résumé)

Le prince héritier géorgien, futur Vakhtang VI, étant gouverneur de Kartli, entre les années 1703—1709, rédigea son Recueil de lois auquel il joignit, au nombre d'autres lois étrangères, la traduction géorgienne du Code de lois de Mkhitar Goch.

D'après le point de vue admis dans la littérature la traduction géorgienne de ce Code diffère considérablement de l'original arménien par son contenu et par sa forme. Ce point de vue reflète partiellement l'état réel des choses, mais en somme il ne correspond pas à la réalité. Jusqu'à présent la traduction géorgienne était comparée au texte arménien connu d'après une édition unique réalisée en 1880 par V. Bastamiantz. Cependant les recherches des dernières années ont montré que le Code de Mkhitar Goch nous est parvenu en trois rédactions (A, B, C), celle éditée par V. Bastamiantz (B) étant un remaniement postérieur de la rédaction initiale de l'auteur. Les rédactions A et C diffèrent de la rédaction B autant que la rédaction géorgienne.

La collation de la rédaction géorgienne avec les trois rédactions arméniennes du Code de Mkhitar Goch a montré que c'est la rédaction C de l'original arménien qui a été traduite en géorgien. Le traducteur n'a introduit aucun changement dans le système de l'original. Quant aux modifications essentielles, toutes celles attribuées jusqu'à présent au traducteur-rédacteur ne lui appartiennent pas. La majorité de ces modifications, constatées lors de la collation avec la rédaction B, existent dans la rédaction C. Cependant, même comparée à la rédaction C, la variante géorgienne n'est pas la traduction exacte et adéquate de l'original arménien. Lors de la traduction certains articles du texte arménien ont subi des modifications déterminées en fonction des conditions de lieu et de temps et de la conscience du droit du traducteur-rédacteur. Outre cela, il y a des cas d'abréviation et d'extension des articles ou de morcellement d'un article en plusieurs.

Il faut noter que la traduction russe, éditée en 1828, réalisée d'après la rédaction géorgienne et quelque peu corrigée par la suite, diffère

considérablement non seulement de l'original arménien mais aussi du texte géorgien. Les cas d'altérations importantes du sens des articles de ce dernier sont fréquents. Cette traduction ne peut être utilisée dans des buts scientifiques.

Notons également que la rédaction géorgienne du Code de Mkhi-tar Goch a été en vigueur en Géorgie en tant que loi géorgienne. Elle a eu une influence déterminée aussi bien sur le Code du roi Vakhtang que sur la suivante législation géorgienne.